

Reyze van Iacop Kreyneck un Deryck Vogel van Zutphen toe Ierusalem na den heylighen Grave Christi Anno MCCCCLXXIX

Iacop Kreyneck en Deryck Vogel

met inleiding en aantekeningen van Renaat J.G.A.A. Gaspar

bron

Iacop Kreyneck en Deryck Vogel, *Reyze van Iacop Kreyneck un Deryck Vogel van Zutphen toe Ierusalem na den heylighen Grave Christi Anno MCCCCLXXIX*, (ed. Renaat J.G.A.A. Gaspar).
Z.n., z.p., 2013

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/krey002reyz03_01/colofon.php

© 2013 dbnl / Renaat J.G.A.A. Gaspar

Inleiding

Iets meer dan vijfhonderd vijftig jaar geleden, op 5 april 1479, vertrokken Jacob Kreyneck en Derk Vogel uit Zutphen naar Venetië om aldaar scheep te gaan naar Jaffa in Palestina. Daarmee schaarden zij zich onder de vele duizenden pelgrims die in de loop der eeuwen – en vooral in de periode van 1450 tot 1550 – een bezoek hebben gebracht aan het graf van Christus in Jeruzalem. + Van hun pelgrimstocht naar het H. Land hebben zij een kort verslag nagelaten dat gemakkelijker bereikbaar behoort te zijn dan tot op heden het geval was. Al ruim 100 jaar geleden immers vestigde de Zutphense archivaris J. Gimberg de aandacht op het bestaan ervan, maar hij moest constateren dat het handschrift, tot dan aanwezig in Brussel, spoorloos verdwenen was. + In de daaropvolgende eeuw bleek evenwel dat het reisverhaal van deze twee Zutphenaren niet reddeloos verloren was, want een zeventiende-eeuwse kopie ervan werd aangetroffen in Berlijn. + Wasser heeft er in ruime mate gebruik van gemaakt bij de samenstelling van zijn boek *Nederlandse pelgrims naar het heilige Land*, maar de tekst zélf bleef tot op heden ongepubliceerd. + En dat is spijtig. Zeker, vergeleken met de grote reisverslagen uit die periode, dat van Felix Faber (1483), Joos van Ghistele (1481-1485) en Bernhard von Breydenbach (1481-1483) is het reisverhaal van Kreyneck en Vogel sober en beknopt te noemen, maar vanwege een aantal bijzondere mededelingen erin verdient hun relaas niet voor altijd zo goed als onbekend te blijven naast dat van hun grote reizigers-tijdgenoten. Het onderstaande wil tot deze grotere bekendheid een bijdrage leveren.

Het reisverhaal

Het relaas vangt aan met de beschrijving van de route die Kreyneck en Vogel gevolgd hebben vanuit Zutphen zuidwaarts tot Troyes-en-Champagne en vervolgens via Chatillon en Dijon afbuigend naar het zuidoosten langs de noordelijke oever van het Meer van Genève. Voorts trekken ze recht naar het zuiden over de Grote St. Bernhard tot Aosta, en ze reizen daarna min of meer recht naar het oosten toe, door Savoye en het Hertogdom Milaan tot Mestre, de laatste pleisterplaats op het vasteland voor hun aankomst in de lagunenstad Venetië. De trajecten worden aanvankelijk nauwkeurig vermeld (Zutphen – Nijmegen – Den Bosch), maar later vermeldt het verhaal nog slechts oppervlakkig de etappeplaatsen (Verona – Vicenza – Padua – Mestre). Een zeer merkwaardige vergissing – naast enkele andere bevreemdende plaatsaanduidingen – is wel: *Rense in Hispanien* voor Reims-en-Champagne. Wie daarvoor verantwoordelijk is, beschrijver of afschrijver, moet in het midden blijven.

De wachttijd van enkele weken in Venetië nemen Kreyneck en Vogel te baat om allerlei al dan niet fictieve heiligdommen en relieken te gaan bezichtigen: de lijkjes van enkele Onnozele Kinderen, de relieken van St Joris en St Christoffel, dat alles en nog veel meer wordt trouwhartig en zonder commentaar vermeld. Toch willen Kreyneck en Vogel niet als goedgegelovige reizigers overkomen – door schade en schande wijs geworden? Nuchter en nadrukkelijk waarschuwen zij de lezer niet de

- + J. van Herwaarden, ‘Geloof en geloofsuitingen in de late middeleeuwen in de Nederlanden: Jerusalembedevoarten, lijdensdevotie en kruiswegverering’ in *Bijdragen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983) 403-405.
- + J. Gimberg, ‘Zutphensche opschriften uit vorige eeuwen’ in *Bijdragen en mededeelingen Gelre* 2 (1899) 269-303. Zie aldaar in het bijzonder noot 2 op pag. 283.
- + Zie de codicologische aantekeningen aan het eind van deze publicatie.
- + B. Wasser, *Nederlandse pelgrims naar het heilige land* (Zutphen 1983) 11 en voorts passim.

aandacht te trekken van hen die uit zijn op de beurs van de pelgrim, noch van hen die, optredend als commissionair, met loze beloften de argeloze pelgrim passage willen laten boeken bij een bepaalde, warm aanbevolen scheepseigenaar.

Eveneens nuchter en zakelijk is de beschrijving en de kostenberekening van al wat een pelgrim voor de overtocht nodig heeft: drank en voedsel, tafellakens en servetten, potten en pannen, beddengoed en allerlei andere onmisbaar geachte zaken. Het is een tamelijk uitgebreide lijst waarin onder de algemene middelen opvalt een draagbare WC (een ton met deksel) en waarin – nota bene temidden van de tafelbenodigdheden – wel heel opvallend figureren: een bijl en een houten hamer. Toch is een en ander minder bizar dan op het eerste gezicht lijkt. Hoe beroerd het voedsel aan boord kon zijn (bijvoorbeeld bikkelhard gerookt spek of stinkend vlees waar de maden in- en uitkropen, smerig, beschimmeld brood en bedorven water vol met beestjes) en op welke lichamelijke ongemakken de pelgrims als gevolg daarvan konden rekenen, dat alles was immers uit andere reisverhalen al bekend geworden. ⁺ En wat het vreemde tafelgerei betreft: de bijl was misschien eerder een groot hakmes en de houten hamer kon wellicht van pas komen om taai, vezelig vlees eetbaar te maken.

Niet minder zakelijk en nuttig is de opsomming van de verschillende entree- en tolgelden die elke pelgrim in Palestina moest betalen. Inclusief de benodigde mondkost tijdens het verblijf overzee bedragen de totale onkosten volgens de Zutphense reizigers 46 ducaten, beslist weinig en getuigend van grote zuinigheid, vergeleken bij de bedragen van 100 tot 300 ducaten die elders wel genoteerd zijn. ⁺

Onder vermelding van de onderlinge afstanden en van allerlei profane en religieuze wetenswaardigheden der etappeplaatsen volgt dan de beschrijving van de overtocht. Door de Adriatische Zee via Parenti, Zara, Lesina, Curzola, Ragusa en Durazzo naar Korfoe, en vandaar naar Modon op de Peloponnesos. Vandaar gaat de reis via Kreta, Rhodos en Cyprus naar Beiroet, en tenslotte langs de kust naar Jaffa, de haven waar de pelgrims uit Venetië gewoonlijk ontscheepten.

Het grootste deel van dit reisverhaal is uiteraard gewijd aan het bezoek van de heilige plaatsen in Palestina, vooral die welke zich in en om Jeruzalem bevinden. Maar al meteen, in de mededelingen over Jaffa, valt op dat de betrouwbaarheid der berichten niet altijd gegarandeerd is. Kreyneck en Vogel laten Christus immers dáár, en niet zoals in de evangeliën staat, aan de oever van het Meer van Galilea tot Petrus en Andreas zeggen dat ze Hem moeten navolgen en dat ze vissers van mensen zullen worden. Op nog enkele plaatsen verderop in het relaas, vooral over Bethlehem, zullen dergelijke grote, ja grove vergissingen zijn vast te stellen.

Overigens volgen beide reizigers de gewone pelgrimsgang. Van Jaffa gaat het via Rama naar Jeruzalem, en in de heilige stad lopen ze de geijkte route die pelgrims aflegden, gemeenlijk onder begeleiding van een pater franciscaan. Maar ook hierbij mag de lezer niet blindelings de mededelingen van Kreyneck en Vogel aannemen. Wat zij hebben gezien en in welke volgorde precies kan heel wel afgeweken hebben van wat zij daarover vertellen. Zo doen zij het voorkomen alsof álle heilige plaatsen, genoemd op f. 4v tot en met f. 11v, in één dag bezocht zijn. Op f. 4v heet het immers dat zij op de ochtend van de eerste dag na aankomst (‘twie uren vor daghe’) beginnen aan de pelgrimage in en bij Jeruzalem. Op f. 8r volgt de mededeling over een maaltijd en een hoogmis in het klooster der franciscanen op de berg Sion en daarna bezichtigen ze de vele heilige plekken in en rond dit klooster. En alsof dit alles nog niet genoeg

⁺ Zie R. Röhrich, *Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Lande* (Gotha 1889) 19.

⁺ *Ibidem*, noot 57 op pag. 42-43.

was, bezoeken de pelgrims nog meer heiligdommen in de stad; deze excursie vindt aansluitend haar hoogtepunt in een uitgebreide bezichtiging van de H. Grafkerk (f. 9v tot en met f. 11v). Het lijkt veel, onmogelijk veel, om dat dit allemaal op één – weliswaar lange – dag te bekijken. Het betekent dat de pelgrims door de gidsende franciscanen als het ware zijn voortgedreven en langs al deze plaatsen zijn heen gesleurd; dat zij dus niet of nauwelijks in de gelegenheid zijn gesteld hun vroomheid te uiten in contemplatie of gebed, toch een onmisbare omljsting van hun activiteiten aldaar. We moeten dan ook denken aan een veel rustiger pelgrimsgang, gespreid over twee dagen. + We moeten bovendien rekening houden met een stilering van de pelgrimage achteraf, in die zin dat de reizigers aan de hand van de pelgrimsgids der franciscanen al hun bezoeken en bezoekjes, op een drietal vergissingen na, + keurig op een rij hebben geplaatst in een volgorde die zij in het klooster Sion gevonden hebben in dit boekje. Met name Wasser heeft het grote belang van deze bron in het licht gesteld. + Trouwens, ook het gebruikelijke tweede en derde bezoek aan de H. Grafkerk is niet afzonderlijk vermeld – wel in de lijst van onkosten en entreegelden op f. 2v en 3r – hetgeen eveneens afbreuk doet aan het reële karakter van een zogenaamd ‘dagboek’.

Volgt de beschrijving van het bezoek aan Bethlehem (f. 11v tot en met 12v). Hoe betrekkelijk kort deze passage moge zijn, er staan enkele uitspraken in die als meer dan vergissingen, die als grove fouten moeten worden aangemerkt. Nog enigszins begrijpelijk is het dat de eerste en de tweede vlucht van de profeet Elias met elkaar verward zijn en dat hij dus, uitgeweken voor de woede van Achab en Jesabel, zich volgens dit relaas verborgen hield bij Bethlehem en niet ver weg in de woestijn. + Maar een paar regels verder kan aan de verwarring van Elias met Herodes toch niets anders dan laakbare slordigheid ten grondslag hebben gelegen. + Eveneens ernstiger is de (tevens langer volgehouden) verwisseling van Hieronymus met Gregorius waarbij deze laatste dan ook de vertaling van de bijbel in het Latijn krijgt toegeschreven – ‘uyt den Grecschen’ zegt het reisverslag; het Hebreeuws is verzwegen. + Over Bethlehem tenslotte zij vermeld dat de laatste drie zinnen van f. 12r een aanduiding vormen van de grote bereidheid tot geloof van Kreyneck en Vogel in zelfs de wonderlijkste fenomenen. De ster die de Drie Koningen naar Bethlehem geleid had, stortte neer in een put en nam weer haar oermaterie aan. ‘Ende als ghy daer in eyn putte siet, so stoppet baven u hovet toe, ende man zuyt daer dan beneden eyn schoen sterne.’

- + Ook Hugo en Cornelis van Ryck (1561-1562) hebben de veertig heilige plaatsen op één dag bezocht. Daar luidt het: ‘Ende hier naer zyn wy naer ons clooster gegaen al heel vermoeyt want het seer heet was ende oeck wantmen dese heylighe plaetsen in twe daghen pleghen te visiteren ende wy visenteerdense in eenen dach’. Zie http://www.dbnl.org/tekst/ryck020jour01_01/
- + Zie aant. 103 en 145 inzake de kapel van Maria Magdalena, alsook 110 inzake de tempel van Salomon en het huis van Pilatus.
- + Wasser, *Nederlandse pelgrims*, 51, 52 en vooral: B.A.J. Wasser, ‘Die Peregrinatie van Iherusalem: pelgrimsverslagen van Nederlandse Jerusalemgangers in de 15^e, 16^e en 17^e eeuw: ontstaan en ontwikkeling’ in *De Gulden Passer. Bulletin van de “Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen”*, 69 (1991) 15-19 en 36-39.
- + Zie aant. 154.
- + Of is het een onoplettendheid van de afschrijver Antonius Matthaëus geweest? Voor enkele andere vergissingen die mogelijk voor zijn rekening komen, zie aant. 160, 161, 162 en (misschien) 163.
- + Zie ook aant. 158 en 160.

Door de geboortestreek van Johannes de Doper keren de pelgrims terug naar Jeruzalem, maar niet voor lang. Van daaruit immers begeven ze zich naar de Jordaan, de laatste heilige plaats buiten Jeruzalem die de pelgrims naar Palestina gewoonlijk bezochten. Gewoonlijk, want niet altijd werden de bedevaartgangers daartoe in staat gesteld omdat de tocht erheen erg zwaar was en bij tijd en wijle veel risico's met zich meebracht. Hoe het zij, dit relaas wil ons laten weten dat Kreyneck en Vogel er echt geweest zijn. Daarna komen de Zutphense pelgrims via Bethanië, waar Lazarus door Christus weer tot leven was gewekt, ten tweeden male terug in Jeruzalem.

Dit reisverhaal loopt ten einde met een kort en zeer gebrekkig fragment over enkele christengroeperingen die in de H. Grafkerk een of meer kapellen bedienen. Enkele, niet alle want in dit relaas ontbreken de Kopten. Maar nog opvallender is het dat in dit verband het bestaan van de Grieks-orthodoxen geheel verzwegen wordt. Zij toch waren opvallend aanwezig in de Grafkerk want aldaar beheerden juist zij het *Katholikon*, de grote gebedsruimte in de centrale hal met haar *Sancta sanctorum* en met de steen die het zogenaamde 'Midden der wereld' aanwees. Maar wellicht heeft voor Kreyneck en Vogel de grote animositeit tussen de Latijnse en de Grieks-orthodoxe christenen een rol gespeeld bij het neerschrijven van dit tekstgedeelte. Het schiet trouwens op nog een ander punt tekort omdat de Abessijnse en de jacobitische christenen als één groepering beschouwd worden. +

Een zeer korte notitie omtrent de terugreis, besloten met de vrome uitspraak 'Got geve ons te verdienen dat eeuwighe leven', lijkt oorspronkelijk het einde van dit relaas te zijn geweest, maar Kreyneck en Vogel hebben voor de lezer nog een verrassing achter de hand. Onmiddellijk daarop immers, zonder ook maar enige overgang, volgen nog twee banale opmerkingen over ontlastingsproblemen en over een goedkoop logeeradres in Venetië. En pas daarna vormt een Latijnse rijmspreuk het werkelijke einde van dit reisverslag.

De reizigers

Over de reizigers zelf is buiten hun pelgrimage naar het H. Land maar bitter weinig bekend.

Van Jacob Kreyneck kan op goede gronden geconstateerd worden dat hij –zoals Gimberg al heeft opgemerkt +– tot een bekende Zutphense bestuursfamilie heeft behoord. Volgens de lijsten der magistratuur die in het Oud Archief van Zutphen ondergebracht zijn, + heeft al vanaf 1435 een zekere Johan Kreyneck nagenoeg elk jaar van het Zutphense bestuurscollege deel uitgemaakt. Vanaf 1452 zit ook Rensse Kreyneck in het stadsbestuur en sinds 1457 bovendien nog Henric Kreyneck. Dit driemanschap blijft zo enkele decennia in de registers opduiken, afwisselend als schepen of als raadslid. En zo heeft dit drietal ook in 1479, het jaar waarin Jacob Kreyneck en Derk Vogel op bedevaart togen, deel uitgemaakt van het Zutphense schepencollege. Maar, helaas, de naam *Jacob* Kreyneck als stadsbestuurder is niet terug te vinden in dit register, althans niet voor de jaren 1435 tot 1500 die daarop zijn nagekeken.

Gelukkig echter biedt een geheel andere bron wellicht enige uitkomst. In de stadsrekeningen van het jaar 1441/42 staat genoteerd hoe de neomist Jacob Kreyng

+ Zie aant. 178.

+ Gimberg, 'Zutphensche opschriften', pag. 283, noot 1.

+ OAZ, Inv. nr. 650.

een eredrank krijgt aangeboden van het stadsbestuur ter gelegenheid van zijn eerste H. Mis op Passiezondag: ⁺

Sondagh op Judica doe her Jacob Kreyng sijn ierste misse sanc in der Nyerstat hem geschenct van der stat wegen 4 quarten, die quart 4 leuwen.

⁺

Het is dus mogelijk dat het déze Jacob Kreyng is, die bijna veertig jaar later op tamelijk hoge leeftijd – maar dat kwam wel vaker voor – op bedevaart naar het H. Land is getrokken. Maar zekerheid daaromtrent is niet te geven omdat na onderzoek blijkt dat nergens in het Oud Archief van Zutphen deze pelgrimage van Kreyncq vermeld is, noch zijn vertrek, noch zijn terugkeer. ⁺

Over Derk Vogel bevat het Oud Archief van Zutphen weinig meer, namelijk slechts een tweetal beknopte gegevens, vooropgesteld trouwens dat het in beide gevallen niet slechts om een naamgenoot handelt. De overrentmeestersrekening van 1466 bevat onder meer een lijst met 48 namen van personen aan wie een bepaald bedrag werd uitgekeerd. Eén van deze begunstigen is een zekere *derick voegel*, die 1 grote kreeg uitbetaald, maar elke nadere bijzonderheid over hem en de 47 anderen ontbreekt. ⁺ De tweede vermelding, uit 1470, is maar nauwelijks uitvoeriger en gedateerd op 26 december van dat jaar:

Op sunte stephans dach gescreven den joncker van bronckhorst xij groten van vj scilden op den seluen dach gegolden vor derick vogel 1 grote. ⁺

Maar ook voor Derk Vogel geldt dat hij inzake zijn pelgrimage naar Palestina niet genoemd is in het Oud Archief van Zutphen, zoals dat bewaard is gebleven. Per saldo weten we van hem ternauwernood iets meer dan van zijn reisgenoot. ⁺

De afschrijver

Zo weinig gegevens als er zijn over de beide pelgrims, des te meer is bekend over de afschrijver van het middeleeuws manuscript Antonius Matthaeus III, behalve, naar zal blijken, inzake één kwestie betreffende zijn manuscript, waarover we nu juist

- ⁺ Passiezondag (wanneer het *Introitus* van de H. Mis begint met de woorden: *Judica me, Deus*) viel in het jaar 1441 op 2 april.
- ⁺ R. Wartena (ed.), *De stadsrekeningen van Zutphen 1364-1445/46*. III (Zutphen 1977) 558. Uiteraard was de geldwaarde onderhevig aan fluctuatie. In dat jaar 1441/42 werd 1 pond gelijkgesteld aan 17 leeuwen; 1 leeuw gold 16 groten. Zie Wartena, *De stadsrekeningen*, 556. Het was blijkbaar niet de duurste wijn die voor Jacob Kreyng was bovengehaald, want even tevoren hadden de gezanten uit Nijmegen, Roermond en Arnhem geschonken gekregen: *15 quarten die quart 4 ½ leuwe*. Zie Wartena, *De stadsrekeningen*, 557-558.
- ⁺ Zie OAZ, Inv. nr. 1063. Ook kan worden vastgesteld dat zijn voornaam Jacob meer dan eens in de keten van generaties terugkeert. Het OAZ vermeldt immers voor de jaren 1387/88 en 1388/89 een Jacob Kreyncq of Kreyng als Zutphense ingezetene, en een naamgenoot uit 1544 als erfgenaam van Johan Kreyncq die in 1508/09 als financieel ambtenaar was opgetreden. Zie Wartena, *De stadsrekeningen*. I, 42 en 49, resp. AOZ, Inv. nr. 1084.
- ⁺ OAZ, Inv. nr. 1051, 56r^b.
- ⁺ OAZ, Inv. nr. 1055, 19va.
- ⁺ De namen Kreyncq en Vogel lijken, enigmatisch vormgegeven, voor te komen in de Librije te Zutphen. Zie Gaspar (2013).

graag beter ingelicht zouden zijn geweest. Geboren te Utrecht op 18 december 1635, en overleden te Leiden op 25 augustus 1710, zoon van Antonius Matthaeus II, (welke laatste als rechtsgeleerde ook nu nog gewaardeerd wordt⁺ studeerde ook Antonius Matthaeus III rechten. Al op jonge leeftijd, in 1660, werd hij buitengewoon hoogleraar in Utrecht, later ordinarius aldaar en daarna, vanaf 1672, gewoon hoogleraar in Leiden. De waardering voor hem als jurist en docent is echter niet onverdeeld gunstig geweest. Niet alleen bij de studenten bleek hij weinig geliefd te zijn gelet op het feit dat zijn colleges slechts matig bezocht werden⁺, ook van – zo men wil – meer bevoegde zijde is al vrij snel na zijn afsterven het tamelijk harde oordeel geveld dat zijn zeer grote ijver de herinnering aan zijn vader niet kon doen verflauwen: *Fuit vero noster vir diligentissimus, sed iudicio & doctrina multo inferior patre.*⁺

Voor wat betreft het reisverhaal van Kreyneck en Vogel is het vooral het eerste, op het eerste gezicht positieve deel van deze uitspraak dat onze aandacht vraagt. Zijn grote ijver blijkt immers niet alleen uit de lijst van Matthaeus' publicaties op juridisch en historisch gebied⁺, maar ook – en zo mogelijk nog meer – uit de volgende activiteit.

Een aanzienlijk deel van zijn tijd heeft Matthaeus besteed aan het kopiëren van een groot aantal Latijnse en Middelnederlandse manuscripten. Hij heeft die teksten voorzien van geleerde en vooral uitvoerige aantekeningen (niet zelden bevat een pagina slechts 3 à 5 regels tekst tegenover 25 à 30 regels commentaar) en ze uitgegeven in een tiendelig werk: *Veteris aevi Analecta* (Lugdunum Batavorum, 1698-1710). Bossen ganzenveren moet Antonius Matthaeus hebben versleten, vele inktpotten moet hij hebben gelegegd – *Fuit vero noster vir diligentissimus* – maar juist in verband met het reisverslag van Kreyneck en Vogel mag het zeer harde oordeel dat de Utrechtse historicus Caspar Burman (1695-1755) over deze *Analecta* uitsprak, hier niet achterwege blijven. Burman, die al dat kopieerwerk en al dat commentaar eens kritisch onder de loep heeft genomen, kwam tot de conclusie dat Matthaeus' werk wel van groot belang voor de geschiedswetenschap was, maar dat het krioelde van de fouten. Collatie van afschrift en origineel had talloze vergissingen aan het licht gebracht. Burmans fraai geformuleerde oordeel is afgewogen, maar op de keper beschouwd uiterst scherp door zijn superlatieven en door zijn ook anderszins erg nadrukkelijke stijl:

Licet vero haec Analecta nullo fere ordine edita sint, multa tamen egregia continent, quibus historia obscurioris aevi, & praecipue Trajectina, inlustratur. Dolendum quoque, quod tam innumeris erroribus typographicis scateant, quod praecipue observavi in diplomatibus, quorum varia a me cum originalibus conlata a Matthaео vel vitiosissime descripta, vel a typographo mendosissime impressa deprehendi.⁺[Deze *Analecta* mogen

- + Getuige het feit dat zijn werk *De criminibus ad lib. XLVII et XLVIII Dig. commentarius* uit 1640 nog kort geleden een heruitgave in Engelse vertaling te beurt viel: *On crimes: a commentary on books XLVII and XLVIII of the Digest* (Cape Town 1987-1996).
- + Matthijs Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool* (Leiden 1829) 235. De stroeve verhouding tot zijn studenten blijkt ook even verderop (p. 241-44) waar verhaald wordt welk negatief oordeel Matthaeus, als lid van een beoordelingscommissie *ad hoc*, velt over hun studiehouding.
- + Caspar Burmannus, *Traiectum eruditum, virorum doctrina inlustrum (...) vitas, fata et scripta exhibens*. (Traiecti ad Rhenum 1738) 219.
- + *Ibidem*, p.219-22. Een beknopte bibliografie alsook de voornaamste feiten inzake afkomst, opleiding, huwelijk en loopbaan vindt men in *Nieuw Biografisch Woordenboek* VII, kol. 848.
- + Burmannus, *Traiectum eruditum*, 219.

dan wel nagenoeg ordeloos zijn uitgegeven, ze bevatten toch voortreffelijke gegevens waardoor de – vooral Utrechtse – geschiedenis van een tamelijk duistere tijd belicht wordt. Het valt ook te betreuren dat zij wemelen van de – zó talloos vele – drukfouten, hetgeen ik vooral heb vastgesteld in de officiële bescheiden. En van deze *Analecta* heb ik, na mijn vergelijking van verscheidene afschriften met de originelen, vastgesteld dat ze ofwel door Matthaeus zéér gebrekkig afgeschreven zijn, ofwel door de drukker zéér foutief gedrukt.]

Deze beoordelaar houdt de mogelijkheid open dat niet Antonius Matthaeus maar de drukker al deze uitgaven zo ontsierd heeft met (druk)fouten. De gecorrumpeerde vorm echter waarin het reisverhaal van Kreyneck en Vogel tot ons gekomen is – en dit gegeven is tevens de verklaring van de bovenstaande uitweiding over Matthaeus – doet toch vermoeden dat op de eerste plaats de afschrijver verantwoordelijk is geweest voor al die fouten. In zijn *Analecta* én in het reisverslag.

Het aantal fouten daarin dat onmiskenbaar door Antonius Matthaeus en dus niet door de middeleeuwse reisbeschrijver gemaakt is, mag bepaald niet gering heten. Een aantal aantekeningen zal her en der fouten en omissies aan het licht brengen (bijvoorbeeld aantekening 83, respectievelijk aantekening 102). Zeker, Matthaeus heeft zélf al een aantal vergissingen hersteld (zie de codicologische aantekeningen bij bijvoorbeeld 1r, 1v,, 4v en 6v), maar evenzovele laten staan (zie bijvoorbeeld 1r, 2r, 3r en 7r). De slordigheid van de eigen correctie blijkt misschien wel het duidelijkst uit de passage over Veronica's doek; zie de desbetreffende aantekening 106.

Mogelijk echter moet het feit dat Matthaeus dit reisverslag maar weinig nagezien heeft, anders verstaan worden. Het is immers zo, dat Antonius Matthaeus dit reisverhaal uiteindelijk niét heeft opgenomen in zijn *Analecta*. Dit zou erop kunnen wijzen dat hij, beseffend hoe onvolkomen zijn afschrift was, een nauwkeuriger collatie niet meer kon uitvoeren of niet meer wilde verrichten.

Was het hem onmogelijk omdat hij het origineel niet meer tot zijn beschikking had? Of omdat hij zijn aandacht plotseling op andere zaken moest richten? Beide mogelijkheden kunnen gegolden hebben voor enkele teksten, waaronder dit reisverslag, gedurende een zekere periode van zijn twintigjarige kopieerarbeid, maar waar de gehele verzameling *Analecta* van fouten vergeven is en dit reisverhaal zich dus niet ongunstig daarvan onderscheidt, is deze verklaring niet voor de hand liggend.

Was het dan omdat hij de tekstcontrole niet meer wilde verrichten? Ja, waarschijnlijk is juist hierin de verklaring te zoeken. Een nadere beschouwing van de lijst der onderwerpen in de *Analecta* maakt het immers zonneklaar dat dit reisverhaal niet past tussen de overige teksten. Die betreffen namelijk alle regionale of locale (rechts)geschiedenis, in enkele gevallen zelfs louter de genealogie van een bekend geslacht, bijvoorbeeld dat van Van Arkel. Dit alles tezamen vormt weliswaar een bonte verzameling – in de woorden van Caspar Burman: *'nullo fere ordine edita'* – maar het valt niet te ontkennen dat het relaas van Kreyneck en Vogel zelfs daarbij sterk uit de toon zou zijn gevallen. Matthaeus zal dan ook veeleer onwillig dan onmachtig zijn geweest over te gaan tot een fatsoenlijke correctie van zijn kopie.

Zekerheid omtrent Matthaeus' beweegredenen is niet te bieden, het blijft gissen, maar wat er ook van zij, dit helaas allerminst vlekkeloze afschrift is de enige kopie die we bezitten. Enkel hierdoor kunnen we kennis nemen van de verre reis die Jacob Kreyneck en Derk Vogel in 1479 ondernomen hebben naar Jeruzalem en het Heilig Graf.

Klankverschijnselen in dit reisverslag en zijn plaats van ontstaan

In de inleiding op dit reisverhaal mogen niet enkele opmerkingen ontbreken betreffende het vocalisme, zeker niet als daarbij aan de hand van enkele dezer verschijnselen de omgeving waarin het geschreven is, misschien ietwat nader bepaald kan worden. Bovendien kan hiermee een –zeer bescheiden – bijdrage worden geleverd tot een nadrukkelijk bepleite, ‘breed opgezette en door talrijken ondernomen studie van het middeleeuws Oost-Gelders’⁺ Voor een uitgebreide en diepgaande analyse is hier echter niet de plaats.⁺ Daarom zullen bij lange na niet alle, maar slechts een beperkt aantal tekenende dan wel interessante klankverschijnselen hier de revue passeren.

Klankvormen die niet alleen in de noordoostelijke dialecten voorkomen.

1. (...) *daer suldy sien den rechter arm van **sunte** Iohan Baptisten **und** eyn arm van **sunte** Katherinen, **und** eyn vat, daer unse lieve Heer mit synen jongheren uit at (...).*

De vormen *sunt(e)* en *und(e)* zijn de oostmiddelnederlandse vormen, maar niet exclusief daar, want *sunt(e)* en *und(e)* komen ook in Holland voor.⁺ In deze tekst zijn ze trouwens al evenmin exclusief, want naast *sunt(e)* en *und(e)* die onderscheidenlijk 40 en 91 maal voorkomen, lees je ook *sint* [sanctus] en *ende*, respectievelijk 7 en 62 maal.⁺

2. (...) *und* daer waert **unse** lieve Heere up **gebunden** (...). (...) *daer is afaet van allen **sunden** (...).*

De vorm *unse*, in deze tekst 56 keer genoteerd en 45 maal afgewisseld door *onse*, evenals vormen als *gebunden*, *under* en *sunden* staan ook in Limburgse en in oudere Brabantse teksten. Het betreft hier een wijziging van de *ō* uit owgerm. *ō*.⁺

3. (...) *ende man **zuyt** daer dan beneden eyn schoen sterne.*

De uu-vorm in *zuyt*, die 4 maal voorkomt naast 6 keer *siet*, komt in de oostelijke, inclusief de Limburgse, dialecten voor alsook in het Hollands.⁺

4. (...) *daer **under stiet** een cleyn doerken daer **giet** men in eyn Grexscche kercke (...). Item vor die Capelle ligt eyn ront **stien**.*

Opmerkelijk is het vocalisme in de vormen *giet*, *stiet* en *stien*, waarbij telkens sprake is van een oorspronkelijk scherplange *ê* uit oudgerm. *ai*. Deze ie-vormen komen verspreid voor: in Holland langs de kust, sporadisch in Zuid-West-Vlaanderen, veelal in Zuid-Brabant⁺. J.J. Mak heeft ze voorts aangetroffen in drie oostmiddelnederlandse teksten der Moderne Devotie (daterend van ca. 1475, eind 15^e eeuw en 1538) en een enkele maal (‘twij’) in de Oldenzaalse oorkonden. In de *Cameraers*-rekeningen van Kampen las hij *ie*, *ye* en *y*, ‘bijna altijd in de omgeving van *r* en *n*’. Nu, voor *stien*

⁺ H.J. Leloux, ‘Middeleeuws Oostgelders. Een oriënterende verkenning’ in *Taal en tongval* 34 (1981) 8. Ook het onderzoek van Gaspar (2011) kan hierbij van belang zijn.

⁺ Daarbij zou men trouwens voortdurend rekening moeten houden met een persoonlijke inbreng van de afschrijver Antonius Matthaëus. Vgl. ook de opmerking in aant. 58 inzake *nicht*.

⁺ A. van Loey, *Middelnederlandse Spraakkunst* II. Klankleer (Groningen/Antwerpen 1976⁷), § 16.

⁺ De vorm *inde* komt in deze tekst niet voor.

⁺ *Ibidem*, § 25, Opm. 1.

⁺ *Ibidem*, § 71.

⁺ *Ibidem*, § 59

moge dat gelden, *giet* en *stiet* beantwoorden niet aan deze observatie; alleen in de eind 15^e-eeuwse tekst *Uit de colocacien van Claus van Euskerken en de levens van onderscheiden vrome vaders* trof Mak min of meer overeenkomstige vormen aan, namelijk *gieet* en *stieet*.⁺ Bovendien verdient het de aandacht dat noch *giet* noch *stiet* in de oostmiddelnederlandse oorkondentaal wordt teruggevonden.⁺ Daarentegen zijn juist deze twee woorden ook opgetekend voor Asse in Vlaams-Brabant.⁺ En nu dus óók in dit reisverhaal: *giet* 34 maal en *stiet* 44 maal. De ‘gewone’ vormen *gaet* en *staet* komen elk slechts tweemaal voor.

Klankvormen die uitsluitend in de noordoostelijke dialecten voorkomen.

1. (...) *vor den tempel, daer dat hillige graff inne steyt.*

De vorm *hillig*, die 27 keer in deze tekst aangetroffen wordt, is gesignaleerd in teksten uit Hattem, Zwolle, Diepenveen, Deventer, Zutphen, Arnhem, Doetinchem, Groenlo en Oldenzaal alsook in de *Theutonista*.⁺

2.(...) *si wolden trecken toe Iherusalem. (...) een holten tralye (...).*

De vormen *old* en *olt* als in *wolden* [=wouden, wilden] en *holten* [=houten] zijn wellicht van nog groter belang, omdat op grond daarvan de ontstaansgrond van dit reisverhaal waarschijnlijk ten noorden van de Rijn moet worden gezocht, en niet ten zuiden daarvan waar immers de vormen *ald/alt* overheersten.⁺ Deze *old/olt*-vormen (welke in dit reisverhaal respectievelijk 8 keer en 7 keer voorkomen; *oud/out* geen enkele maal; evenmin *ald/alt*) zijn aangetroffen in het hele Gelders-Overijsselse gebied met als begrenzingen het Hoog-Veluws (Elspeet, Nunspeet), het dialect van de Liemers en het Eltenbergs, het oostelijk Zuid-Veluws en Oost-IJssels (Doetinchem, Keppel, Doesburg, Zutphen) ‘en verder van den Rijn tot ten Zuiden van Rees’.⁺

3. *Item daer gietmer aver eyne brugge (...).*

Ende als ghy daer in eyn putte siet, so stoppet baven u hovet toe (...).

Typisch noordoostelijk is de umlaut van *ō* (dit is de westgerm. *ö* gerekt) naar *ā*: *apenbaerde*, *baven*, *aver* [=openbaerde, boven, over], blijktens deze tekst óók wel (naar analogie?) toegepast in leenwoorden: *alye* [olie, Lat. *oleum*]. Overigens is deze *ā* (evenals in woorden als *waer*, *jaer* en *strate*) wellicht de weergave geweest van een meer open uitgesproken *ō*.⁺ Nog een tweede opmerking is hier op haar plaats. Waar op f. 12v driemaal *gebaren* [=geboren] staat, maar ook

⁺ J.J. Mak, ‘Het vocalisme in beklemden syllaben van enige Oost-Mnl.^{sc} geschriften uit de kring der Moderne Devotie’ in *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 55 (1936) 89-90, resp. 82. Deze woordvorm *twie* staat trouwens ook zeven keer in dit reisverhaal.

⁺ Zie: Edda Tille, *Zur Sprache der Urkunden des Herzogtums Geldern* (Bonn und Leipzig 1925), §§ 229 en 230. Kloeke noteerde in de vorige eeuw *giet* en *stiet* ook in Hellendoorn, Diepenheim en in de omgeving van Kampen, Zwolle en Ommen. Zie: G.G. Kloeke, *Verzamelde opstellen* (Assen 1952) 110-111 en 116.

⁺ A. van Loey, *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13^e en 14^e eeuw* (Tongeren 1937) 98.

⁺ E.M. Emonds, *De legende van Sinte Kunera* (Diss. Leiden 1922) 43. Voor gelijkaardige vormen uit de tweede helft der 14e eeuw zie: Tille, *Zur Sprache der Urkunden*, § 70.1

⁺ Emonds, *Sinte Kunera*, 48.

⁺ *Ibidem*, 46. De grens tussen *old/olt* en *ald/alt* schijnt later wat naar het noorden te zijn opgeschoven. Zie: Jo Daan, ‘Oost-Gelderland en het westen’ in *Taal en tongval* 34 (1981) 56.

⁺ Van Loey, *Spraakkunst* II, § 77 c 2. In Doesburg hoort men nu nog in woorden als *boven* en *jaar* bijna dezelfde klank: als in fr. *fort*. H.J. Leloux in: ‘Kenmerken van het middeleeuws Noordostnederlands’ in *Driemaandelijks Bladen* 26 (1974) 130, spreekt in dit verband van een *ao*-klank.

–net zoals op f. 13r en 14v – éénmaal *geboren*, dan is dit laatste denkkelijk niet toe te schrijven aan slordigheid van Antonius Matthaeus. Vormen met en zonder umlaut van de *ō* konden immers heel wel naast elkaar voorkomen, zoals blijkt uit notities dienaangaande. ⁺

4. (...) *Christus ansach die Stat van Ierusalem, unde weende op oer (...) daer is eyn water, daer plach onse lieve vrouwe oer kyndes doeken in te wasschen(...)*. Een der kenmerken van het noordoostelijk taalgebruik is de vorm (*h*)*oer* voor *haer*. ⁺ Als pron. pers. staat hij in dit relaas tweemaal genoteerd; als pron. poss. vijftien keer. *Haer* of *hare* als pron. pers. of poss. lees je daarentegen in deze tekst nergens.

5. (...) *daer vergaderen sick alle de Pelgrims*.

Tweemaal, op f. 10r, duikt in deze tekst het reflexivum *sick* op, waar je op grond van de overige tekst (*h*)*em* mocht verwachten. *Sich*, de ‘normale’ vorm, staat sinds de 14^e eeuw genoteerd in Limburg, de Graafschap en Gelderland. De ietwat jongere verschijningsvorm *sick*, zoals die in deze tekst te lezen is, moet beschouwd worden als een zeldzame bijvorm daarvan. Het verspreidingsgebied van *sick* is beperkt tot de noordoostelijke gebieden. Kloeke in *Verzamelde opstellen*, 34 noemt vier *sik*-gebieden: een deel van Groningen, een deel van Drente, Twente en –helaas zonder nadere begrenzing – het oostelijk deel van de Graafschap, maar dat is de situatie van 450 jaar later en die kan niet zonder meer op deze tekst toegepast worden. Nu, elke verklaring van deze tweemaal voorkomende, in feite platduitse vorm *sick* in deze tekst is hachelijk, maar wellicht zou je mogen denken aan de taalinvloed die Hanzeatische relaties konden uitoefenen in het IJsselgebied en aangrenzende streken. ⁺

C. Twee opmerkelijke werkwoordsvormen.

Op f. 4v valt op: *ghy gaen*. Natuurlijk is deze vorm te verstaan als *ghy gaet*, maar het waarom van deze vreemde uitgang is niet geheel duidelijk. Een kopieerfout van Antonius Matthaeus is wel mogelijk, maar wellicht eerder is hier sprake van een werkwoordsuitgang die analoog gevormd is naar de typisch oostelijke vormen *ghi hebben*, *ghi keren*, *ghi sijn*. ⁺

Op f. 10r staat als 3e pers. plur. praes. genoteerd: *syne*. Weliswaar is éénmaal (in een oorkonde uit 1327) als 3e pers. plur. praes. de vorm *synen* gesignaleerd ⁺, maar hier in dit reisverhaal dunkt me *syne* veeleer een verschrijving door Antonius Matthaeus het geval te zijn. Bovendien zou met *syne* –als enige plaats in deze tekst – de typisch oostelijke nasale uitgang in de pluralis (en de infinitief)

⁺ Tille, *Zur Sprache der Urkunden*, § 28.

⁺ Leloux, *Middeleeuws Oostgelders*, 13, alsook Leloux, ‘Kenmerken’, 127.

⁺ A. van Loey, *Middel nederlandse Spraakkunst* I. Vormleer (Groningen/Antwerpen 1964⁴), § 29. Kloeke, *Verzamelde opstellen*, 34. B. van den Berg, *Oude tegenstellingen op Nederlands taalgebied. Een dialectgeografisch onderzoek met zes kaarten* (Diss. Leiden 1938) 65-66.

⁺ Van Loey, *Spraakkunst* I, § 49, Opm. 6 en § 74. De vorm *heb* in *heb ghy*, die in deze tekst onmiddellijk volgt op het hier behandelde *ghy gaen*, is een niet ongewoon geval van syncope van de uitgang bij inversie. *Ibidem*, § 49 g.

⁺ Tille, *Zur Sprache der Urkunden*, § 232. Ook in een brief uit 1592, in 's-Heerenberg geschreven, leest men *wy synnen*. Zie: Leloux, ‘Middeleeuws Oostgelders’, 19. Zelf heb ik onlangs in een stadsrekening uit 1582 [Oud Archief Doesburg, Inv. nr. 2573] de pluralisvorm *sinnen* gelezen: *Ithem op vrijdach den v^{en} Januarij, wesende op drie Coningen avent, sinnen derwegen als baven vermeldet hier binnen Doesborch gecomen ses vendlen Engelschen voetfolcx (...)*.

onderdrukt zijn. De in aantekening 140 voorgestelde lezing *synt* (de gewone oostmiddelnederlandse vorm) lijkt dan ook alleszins gerechtvaardigd. ⁺

De mogelijkheid om op grond van een aantal vocalische elementen de plaats van ontstaan dan wel de herkomst van de schrijver van deze tekst te bepalen lijkt erg beperkt te zijn. Zeker, veel wijst in de richting der noordoostelijke gebieden in zoverre de onder A genoemde verschijnselen niet daarmee in tegenspraak zijn, en in zoverre de onder B (en C) vermelde eigenaardigheden sterk wijzen in de noordoostelijke richting boven de Rijn.

Een nadere bepaling wordt echter moeilijk. De verspreiding van *hillig*, van *old/olt* (in oppositie met *ald/alt*) en van de door Mak gesignaleerde *ie*-vormen beperkt wel enigszins de omvang van het gebied tot een stuk Gelderland en Overijssel ten oosten van de IJssel (inclusief Kampen en Arnhem en het Hoog-Veluws van Elspeet en Nunspeet) en ten noorden van de Rijn tot Rees. Doch in noordoostelijke richting is met name de begrenzing van *old/olt* ver te zoeken. ⁺

Weliswaar verzet geen van deze gegevens zich tegen de voorlopige veronderstelling dat Zutphen (of de omgeving van die stad) de plaats van ontstaan van dit reisverhaal is geweest, maar het is natuurlijk onverstandig op grond van het voorafgaande stellige uitspraken doen. Er is evenwel een gegeven uit het moderne dialectonderzoek dat die veronderstelling een zekere steun kan verlenen.

Hierboven, onder B3, is erop gewezen dat de *ā* in woorden als *baven*, *aver* waarschijnlijk is uitgesproken als een meer open *ō*. ⁺ J. Broekhuysen heeft deze uitspraak *ō* kunnen bevestigen voor het grootste deel van zijn onderzoeksgebied: de Graafschap tot aan de IJssel. ⁺ Ook is hierboven gewezen op het woord *olie*, gespeld als *alye* (f. 14v), gen. *alys* (f. 2r), dat dus evenzeer met een open *ō* zal zijn uitgesproken. Een gelukkige omstandigheid is nu, dat Broekhuysen onder het aantal door hem te onderzoeken woorden óók *olie* heeft opgenomen. Hij noteerde vier verschillende vormen: met lange vocaal, met korte vocaal, met umlaut, zonder umlaut. Dus *□.li.* als in fr. *fort*, *œ.li.* als in freule, *□li.* als in du. *Götter*, *□li.* als in hok. De korte vocaal trof hij aan in het grootste deel van de Graafschap, mét umlaut in de noordelijke helft, zónder umlaut in de zuidelijke helft ervan. *‘De randgebieden – de streek om Zutphen en een strook langs de Oude IJssel – hebben de lange vocaal. De omgeving van Zutphen heeft hier bovendien Umlaut behalve Zutphen zelf; de strook langs de Oude IJssel heeft overal vormen zonder Umlaut’*. ⁺ Heel belangrijk is de observatie *‘behalve Zutphen zelf’*. Met zijn afwijkende, lange vocaal zonder umlaut in *olie/alye* ligt Zutphen immers als een eilandje in de gehele noordelijke Graafschap mét umlaut. Daarmee lijkt het woord *alye* (f. 14v), gen. *alys* (f. 2r), in deze tekst zowat een sjibboleth geworden te zijn.

- + Van Loey, *Spraakkunst* I, § 74. Over het vanouds aanwezige nasale element in pluralis en infinitief in het noordoosten zie: A.R. Hol, ‘De –n na de toonloze vocaal in werkwoordsvormen’ in *Bundel opstellen van oud-leerlingen, aangeboden aan Prof. Dr. C.G.N. de Vooy* (Groningen-Batavia 1940) 176. Over de vormen *sijnt* en *sint* zie ook: Tille, *Zur Sprache der Urkunden*, § 232, alsmede: A.R. Hol, ‘Het meervoud van het praesens in onze oostelijke dialecten’ in *Taal en tongval* 7 (1956) 93. Voorts Leloux, ‘Middeleeuws Oostgelders’, 16 en 19.
- + Zie: J. Goossens, J. Taeldeman en G. Verleyen, *Fonologische atlas van de Nederlandse dialecten* I (Gent 1998), krt. 26: *Oud*.
- + Van Loey, *Spraakkunst* II, § 77 c2.
- + Zie: J. Broekhuysen, *Studies over het dialect van Zelhem in de Graafschap Zutphen* (Diss. Utrecht 1950) 95 en krt. 10.
- + Broekhuysen, *Studies*, 101 en krt. 15.

Toch is hiermee geen absolute zekerheid verkregen. Vooreerst zij gesteld dat Broekhuysen de situatie van ca. 1950 weergeeft. Die van 500 jaar eerder kan heel wel daarvan hebben verschild, in die zin dat Zutphen toentertijd inzake de uitspraak van *olie/alye* géén eilandje zonder umlaut in de noordelijke Graafschap was. Bovendien is het zo dat je in de stadsrekeningen van Zutphen van de periode 1435/36 tot 1445/46 (175 bladzijden tekst) welke er opzettelijk zijn nagekeken op de hierboven gesignaleerde oosterse taalvormen, lang niet voor al deze verschijnselen steun aantreft. De *ie*-vormen ontbreken daar bijna helemaal. Twee keer lees je *geet*, nergens *giet*; vier maal staat er *steet*, nergens *stiet*; in de bouwrekening van Johan Kreyneck 1445/46 lees je vele malen *steen*, nergens *stien*.⁺ Slechts éénmaal vind je *twie* in plaats van het gebruikelijke *twe*.⁺ Het reflexivum *sick* ontbreekt geheel terwijl het reflexieve *hem* tweemaal genoteerd staat.⁺ De vormen *ons*, *onser*, *onse* etc. zijn regelmatig aan te treffen, daarentegen nergens *uns*, *unser*, *unse* etc. die je toch óók zou mogen verwachten. Wel lees je regelmatig *a*-vormen als *bade* [bode], *aven* [oven] en *calen* [kolen].⁺ Nergens is de spelling *aly(e)*, gen. *alys*, aangetroffen, wel telkens *oly*, gen. *olys*.⁺ (Maar als gezegd: of nu *oly* dan wel *aly* gespeld werd, in beide gevallen is in Zutphen de uitspraak van dat woord vermoedelijk □.ii. geweest.) Verder is een niet verrassende maar wel complicerende factor dat zowel de spellingsgewoonten der opeenvolgende rentmeesters verschillen alsook, al evenmin bevreemdend, de spelling van een en dezelfde persoon. Zo verwisselde rentmeester Wermboldt Stuveberch 1445/46 de *w* vaak met een *v*, en gebruikte hij blijkbaar naast de *ee*-vorm ook wel eens de *ie*-vorm.⁺

Met al deze tegenstrijdige gegevens blijkt de verzuchting van Kloeke toepasselijk ‘dat we een ‘Oosterse’ tekst, indien alle andere aanwijzingen ontbreken, alleen op grond van de taal nooit precies zullen kunnen localiseren’.⁺ Of is er wél een andere, extra-linguïstische aanwijzing? Er is toch het feit dat Kreyneck en Vogel twee Zutphenaren waren? Ligt het dan niet voor de hand dat een van hen – vanwege de bijbelse ‘uitglijders’ zal dat eerder Vogel dan de priester Kreyneck zijn geweest – dit reisverslag heeft geschreven? Of zouden zij toch iemand van buitenaf daartoe hebben aangetrokken? Misschien is dat laatste minder waarschijnlijk, maar mogelijk is het wel. Afgezien van het opmerkelijke, maar als ‘bewijs’ niet onomstotelijke *alye* kun je immers op grond van de andere vocalische verschijnselen in dit relaas de schrijver ervan evengoed in de wijdere omgeving van Zutphen laten thuishoren.⁺ Al

+ Wartena, *De stadsrekeningen*. III, resp. 492 en 610; 512, 516, 546 en 566; 652, 653, 654 en 655

+ *Ibidem*, 613.

+ *Ibidem*, 584 en 594.

+ *Ibidem*, resp. 491, 597, 550 en voorts passim.

+ *Ibidem*, 489 en voorts passim.

+ Men leest bijv. *Ibidem*, 613: ‘(...) Gerit quam des anderen dages weder toe huys ende dye ander twee reden woert toe Goch daer dye ander hoeftstede vergadert varen (...)’ Twee alinea’s verderop (*Ibidem*, 614) schrijft diezelfde Stuveberch: ‘Des sondages na Sacramenti [scil. reiden] Henric Kaelsac ende Rense Kreyng toe Loebede (...) ende varen uyt twee nacht myt 4 perden (...)’.

+ Kloeke, *Verzamelde opstellen*, 98.

+ Niet vanzelfsprekend moet dan meteen aan het Sallands gedacht worden. De

dialectverschijnselen in het 16^e eeuwse Sallands stemmen niet zeer overtuigend overeen met de kenmerken van het reisverslag. Zie: J. Naarding, ‘Over het Sallands in de 16de eeuw’ in: *Driemaandelijks Bladen XIV* (1962) 84-89. En wat te denken van het hoogduitse *nicht* dat tweemaal (ff. 1v en 5v) in de tekst opduikt? Een vraag te meer.

het voorafgaande in aanmerking genomen, staat het dan ook nog niet vast dat Zutphen de plaats is geweest waar de reis van Kreyneck en Vogel is teboekgesteld.⁺

Deze tekstpublicatie

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn geworden dat een presentatie van dit reisverhaal zonder de nodige verbeteringen niet goed mogelijk was. Van de kleinere ingrepen in de tekst vindt men in de aantekeningen achterin telkens een nauwkeurige opgave. Het gaat daarbij om een aantal alsnog aangebrachte leestekens, om de uitlating van enkele dittografieën en om de vermelding van enkele reeds door de afschrijver zelf aangebrachte doorhalingen en verbeteringen. Ietwat grotere emendaties – meestal betreft het tussen vierkante haken geplaatste toevoegingen – zijn telkens verantwoord in het notenappaat; zie bijvoorbeeld de aantekeningen 103, 106, 134 en 173. Maar even vaak is, zónder ingreep in de tekst, een verbetering enkel gesuggereerd, zoals in de aantekeningen 141, 154 en 161. Alleen enkele overduidelijke omissies van de afschrijver zijn zonder verdere verantwoording aangevuld. Het aangevulde woord is dan tussen vierkante haken gezet; zie 5r [*capelle*], 5v [*si*], 6v [*VII jaer*], 7r [*jaer*], 8v [*VII karenen*].

Tot slot nog enige algemene opmerkingen inzake deze tekstpresentatie. In het afschrift van Matthaëus staat telkens na de Romeinse getallen (éénmaal ook na een Arabisch cijfer op f. 4v) een cijferpunt. Die is hier altijd weggelaten omdat overneming voor de duidelijkheid in het drukwerk niet bevorderlijk was. Ook de custoden (die Matthaëus overigens niet consequent heeft geplaatst) zijn weggelaten. Afwijkingen van de alinea-indeling in het handschrift zijn telkens vermeld in de codicologische aantekeningen. Voorts is niet de oorspronkelijke regellengte aangehouden, maar zijn de regels opgevuld. Bewust zijn de bekende schuine strepen waarmee men het oorspronkelijk eind van de regel kan aanduiden, niet overgenomen. Ze hebben in deze tekst geen enkele toegevoegde waarde voor de interpretatie ervan en zouden het beeld alleen maar nodeloos onrustig maken. Dat de cursivering van de Latijnse woorden (ook van de genitieven van eigennamen) en de vetgedrukte tussenkopjes niet in het handschrift zijn terug te vinden spreekt vanzelf.

Reyze van Iacop Kreyneck un Deryck Vogel van Zutphen toe Ierusalem na den heylighen Grave Christi Anno MCCCCLXXIX

Het traject naar Venetië

+ M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen* ('s-Gravenhage 1981) onder nr. 292 op pag. 308 geeft, overigens zonder nadere toelichting, als plaats van ontstaan op: 'mogelijk Zutphen'.

In den jaer unses Heeren MCCCC ende LXXIX des Maendags na Palmen ⁶⁰ tooch ic Iacop Kreyneck un Deryck Vogel van Zutphen toe Ierusalem na den heyligen Grave Christi

Item in den eersten dach und nacht weren wy toe Nymegen, und des anderen nachts weren wy ten Bossche, und tho Lier. Und doe toegen wy voert to Mechelen, van daer to Brussel, van daer to onser liever vrouwen to Halle. Dit voergeschreven is in Brabant. Item door Brabant togen wy in Henegouwen to Bren, to Berghe, to Mauborch [to] Avesnes. Item uit Henegouwen togen wy in Francryc to Asteres, to Appent, to Verwyn, to Rense in Hispanien, to Troys in Kromonsyn, to Schaeteljon, to Dyon, [to] Orsan, to Dolle, to Sallyen, to Littery, to

Doudeye, to Willenake, to Sammarys, to sante Berntz berge, tho Ost, to Leryge, to Frassete. Item uyt Soffoyen togen wy in dat Hertochdom van Meylanen syn lant to Paseyge, to Lacte, to Kemon. Item uit den Meylaen lande togen wy in den Fenedessen lande to Bresen, toe den Walschen Bren, to Vincens, to Padou, to Menisterres. ⁺ Van daer vuren wy to water hent to Ffenedien.

Venetie

Item als ghy to Venedien komet so holt u vormelyck, und gevet niemant te kennen, hoe vele geldes gy hebt, und sonderlinge wachtet u voor die mekelaers, want si sint die ghene die u verraden,

60 Pasen viel in 1479 op 11 april; Kreyneck en Vogel vertrokken dus op 5 april 1479.

+ De genoemde etappeplaatsen in Henegouwen, Frankrijk, Zwitserland, Savoye en Noord-Italië zijn: Braine-le-Comte ('s-Gravenbrakel), Bergen (Mons), Maubeuge, Avesnes, Etroengt, Etreapont, Vervins, Reims-en-Champagne, Troyes-en-Champagne, Châtillon-sur-Seine, Dijon, Auxonne, Dole, Salins-les-Bains, Lutry, Vevey, Villeneuve, St. Maurice, Grote St. Bernhard, Aosta, Varese, Lecco, Como (deze twee plaatsen in omgekeerde volgorde), Brescia, Verona, Vicenza, Padua en Mestre. *Leryge* heb ik niet kunnen identificeren. De appositie *in Kromonsyn* bij *Troys* is onverklaarbaar, tenzij als een zeer bedorven lezing voor *en Champagne* of als een uiterst corrupte dittografie: *Troyes-en-Seine*. De woorden *to Pafeyge* zijn vermoedelijk een verkeerde lezing van *to* (ter) *passaige*. In *Bren* gaat de Duitse benaming *Bern* voor *Verona* schuil. *Walschen* ziet waarschijnlijk op de zg. 'Welsche gebieden' rond en ten noorden van Verona, waarvan de *Welsche Confinen* in 1518 aan Oostenrijk kwamen, tenzij *Walschen* verband houdt met *Welfs* (d.i. keizersgezind). Verona stond toenmaals immers onder het bewind van het zeer anti-pauselijke geslacht der Visconti.

ende gevet hem niet, dat sy u helpen aen desen patroon van den sceppe, want die patroon betaelt si, ende hie en haestet niet te seere omme uwen koop te maken up den sceppe, want de patroen secht binnen VIII dagen te varen, so en vaert he doch niet binnen eynre maent ten waer hette dat syn schep lege to sinte Nicolaus ⁺, daer en liggen die nicht baven vier of vyff dagen. Item dit nabeschreven is dat hillichdom in Ffenedien to Moran ⁺, daer liggen vele kinderzens de Herodes liet doden. Van daer vaert men aen eyn klooster, dit licht midden in der zee. ⁺ Daer licht Sunte Helena in eyn hol under den hogen altaer, und sie was des keyzers Constantini moeder. Und si dede maken alle de kercken, de staen in dat hillige lant, meer dan vier hondert. Und si vant 'et hillige cruce unses lieven Heren mit vele ander hillichdoeme. Item men vaert ook na sunte Ioerghen ⁺, dat is eyn cloester, unde licht int meer, daer is sunte Ioerghen syn averste herrpanne ⁺ van syn hoevet, und syn luchter arm mit syn hant und vele meer hillichdoeme. ⁺ Item so gietmen binnen der stat in eyn clooster daer sunte Barbara licht, und eyn heer van sinte Christoffen. Item gietmen binnen der stadt in eyn ander kercke, daer licht Lucia al geheel. Item so gietmen opt water, daer alle die groote schippe liggen. In eyn Nonnen clooster daer ligt Zacharias sunt Iohans

- + *San Nicollo*, nabij de *Porto di Lido* gelegen op het noordelijk uiteinde van de schoorwal die de lagunen scheidt van de open zee.
- + Het eiland *Murano* ten noorden van Venetië.
- + Het klooster San Francesco del Deserto.
- + San Giorgio.
- + Wel te lezen als *hernpanne*. Gezien het tekstverband kan niet bedoeld zijn: *herrpan/heerpan* [=toorts].
- + Volgens Arent Willemsz lagen daar bijvoorbeeld ook: St. Theodorus, St. Pancratius en St. Sabina; voorts onder meer een flesje met olie van St. Katharina. Zie: C.J. Gonnet (ed.), 'Bedevaart naar Jerusalem volbracht en beschreven in het jaar 1525 door meester Arent Willemsz, barbier tot Delft in Hollant' in *Bijdragen voor de Geschiedenis van het bisdom van Haarlem* XI (1883) 26.

Baptisten vader mit twen anderen ⁺ achter den hogen altaer. Und in der kercken stiet eyne gelikenisse des hilghen graves. ⁺ Item to sunte Nicolaus daer die schippe liggen vier of vyf dagen, daer is sunderlinge vele hillichdoems, und daer is eyn stien, daer unse lieve Heere makede van den watere wyn in der bruloft. ⁺

Benodigheden voor de overtocht

Item dit syn die provande diemen behoevet up eyne geleyde, als men to Ffenedien to schippe geyt, und wil varen to Iherusalem, und weder to Ffenedien eynen man to synre koste. Item in den eersten twe scarre beschut broet, dat witst datmen vint, sal kosten II ducaten. Item VI karniel wyns, an wysserste den alrelicksten wyne dien men vint, want wil eyn man sterken wyn hebben, dien vyntmen veyle under weggen beteren koop dan to Ffenedigen. ⁺ Item een syde speckes, schottel visch, dat is te verstaan, die geen ael ende moerael, ende sto[cvis], toe gader omme twee ducaten. Item copet eyn eyken vat mit eyn dexsel, daer ghy u bevoech in doen off gy des noet hedden of ghy kranck worden. Item XX pont ryses und XVI pont mandelen, ende eyn ducate omme sukercandy, und wat sukere mede. Item boven al erwteten, und wat gerstens borns I ducate und een halve barriell wyn esyck und eyn kruke alys und VI pont botteren, und salt X (⁺ und laxative und confect vor eyn

- + Naar Arent Willemsz *loc. cit.* bericht, lagen aan de voeten van Zacharias *twee cleyne kynderkyns gedoot van herodes.*
- + Bedoeld is een replica van de kleine kapel die gebouwd is over het graf van Christus in de Grafkerk te Jeruzalem.
- + Wat de reizigers hier voor ogen hebben gehad is niet duidelijk. Misschien was het een der wijnvaten (of een scherf daarvan), gebruikt op de bruiloft te Kana. Ook in het franciscanenklooster te Famagousta op Cyprus zou zo'n kruik terecht zijn gekomen, zoals onder anderen Joos van Ghistele meldt. Zie: R.J.G.A.A. Gaspar (ed.), Ambrosius Zeebout, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele* (Hilversum 1998) 278.
- + Met name de Cyprische wijn had de naam zeer krachtig te zijn.
- + Voor 10 groten.

ducate, und XXX of XL vogele, die gesolten sint. Und hebt altyt een berniel⁺ mit verschen watere und eyn ketel, eyn pot mit een dexel und eyn panne, eyn byl,⁺ eyn schottele, eyn lepel, telluyren, kaarnen ende pannen, taeflaken, dwalen, end eyn holten martier, ende eyn lanterne, eyn waskerse, ende eyn kiste omme LXX (daer ghy alle dinck in sluyt, ende eyn bedde mit twie par lakene, und twie oerkussen. Item ghy sult emmer met u hebben twie vlesschen opt hillige [l]ant, die eyne vul mit etike und die ander mit wyne, und als ghy up dat hillige lant wilt gaen so nemet mede eyn schottel und eyn lepel. Item dit vorgeschreven, mit der camerhuyr, sal kosten te samen XXX ducaten.⁺

Toegangsgelden en andere onkosten in Palestina

Item dit is de tribute, de eyn ygelick behoebet int hillige lant: Van Iaffa opt lant VII ducaten und VII grossen. Item to Ramus in Sint Iorgien kercke⁺ I grot, to Iherusalem int gasthuys⁺ VI grot, und II (in dat dal van Iosaphat, und II (op den berch van Oliveten, und als men to Bethlehem komt in de kercke .I. grot, und daer sunt Iohan gebaren waert I grot, und doe wy eirst uit den tempel gingen IV groten, to Betanyen II (und daer unse lieve Heere vastede XL daghe by den gerichte⁺ I groet, ende toe Iordaen, ende toe Iherusalem. Und I groet doe wy derdewerf in den tempel gin

- + Wel een verschrijving voor: *berriel* (fles).
- + Een zonderling tafelgereedschap, maar wel geschikt voor het keiharde voedsel aan boord.
- + Zie voor de kamerhuur te Venetië de slotpassage van dit verhaal.
- + De St. Joriskerk stond niet in Rama, maar in het nabijgelegen Lydda, waar St. Joris onthoofd zou zijn. Bedoeld is de *casa di Franchi*, het onderkomen voor de pelgrims in Rama dat gesticht was door Philips de Goede en beheer werd door de franciscanen te Jeruzalem.
- + Het Johannierhospitaal.
- + De woorden *by den gerichte* hebben betrekking op de betaling van 1 grote. Blijkbaar stond het ‘toegangsgeld’ niet vast op de plaats waar Christus 40 dagen gevestigd zou hebben.

gen⁺ und XVII groeten doe wy den esel huerden, und III weder toe Ramus, und II groeten van den esel to huyren van Ramus weder toe Iaff. Item van der tributen mit der teringhe *facit* XVI ducaten.

De overtocht

Item dit is die wech te varen van Ffenedien tot Iaff, want die Geleiden aver al an varen, mer de Gelatzen und ander groote sceppe holden de zee al dat si mogen,⁺ dat daer de geleiden die roygen under dat lant, und ander sceppe moeten des wyndes gebuken. Item in den eirsten so vaert men van Ffenedien to Parens of anders geheiten Poleyge⁺, dat is van Ffenedien I myle. Item van Parens to Zarydas geheiten Zack is C ende LXX mylen. Unde daer licht Simon, die onsen lieven Heere ontfant in den tempel.⁺ Item van Zack to Lesyna is C ende XXX mylen. Item van Lesyna toe Korsula is L mylen. Item van daer hent to Argus is XC mylen, daer vintmen vele lichter wine, meer van daer niet meer, und die Stat licht in Ongeryen,⁺ und daer is Sunte Blasius arm mit der hant. Item van Argus toe Duraes is C ende XX mylen. Item van daer hent to Korssul is C ende XL mylen.⁺ Item XVIII mylen an des syt Korssul⁺ steyt een Stat die is al verdestrueert om eyns draken willen, die daer plach te comen, und dat volck van dan verdreeff, ende die Stat het

- + Het entreegeld voor het tweede bezoek aan de Grafkerk is onvermeld gebleven.
- + De lange, smalle galei had twee masten en 200 à 300 roeiers; de veel grotere galeas (it. galeazza; hdu. galeatze) was een driemaster met 2 x 32 roeibanken.
- + Ten onrechte zijn hier de landstreek Apulië en de stad Parenzo met elkaar vereenzelvigd.
- + Lucas 2: 25-35.
- + Onjuist: Ragusa behoorde niet tot het koninkrijk Hongarije, maar was een zelfstandige, zij het op Venetië georiënteerde stad. Ze werd bestuurd door een *Maggior Consiglio*, bestaande uit 100 man, en een *Minor Consiglio*. Deze Kleine Raad van 12 leden, de zogeheten *Signoria*, had de uitvoerende macht.
- + De hier opgegeven afstanden tussen Parenzo in Apulië, Zara of Zadar, Hvar of Lesina, Korčula of Curzola, Dubrovnik of Ragusa, Dürres of Durazzo, en Korfoe zijn over het algemeen correct.
- + Lees hier, evenals in de voorafgaande zin, op grond van de kontekst: *Korffum* (Korfoe).

Kasup. + Item buten der Stat steit eyne kercke die kleyn is, daer altoes eyne lampe inne brent by mirakel van onser liever vrouwen. + Item van Korffum tot Mo[d]don is iiiC mylen und dat is half wech tusschen Ffenedien und Iaff ant hillige lant. Item Moddon ligt in Romeneyen und hoert den van Ffenedien + toe und daer her comt de Romeneyen. + Item wacht u vort an van stercke wyne sunder water, und water sonder wyn, unde vor dat broet, dat ghy van dar vort vinden sult, und etet dat als ghy minst moget. Und ummer wacht u vor den vrouwen van den lande. + Item van Moddon to Kandy is CCC mylen, unde van daer comet die Malvesey. + Item van Kandy to Rodes is CCC mylen. Item to Rodys is vele hillichdoems, dat laet u wysen: daer suldy sien den rechter arm van sunte Iohan Baptisten und eyn arm van sunte Katherinen, und eyn vat, daer unse lieve Heer mit synen jongheren uit at, und eyn kruse van den becken, dar onse lieve Heere synen jongheren die voete uyt wesch, und eyn stucke van den hilligen kruse in silver beslagen. Und eyn van den XXX penningen daer Godt omme vercoft wert, und eyn dorn van unses lieven Heeren kroone. + Item buten Rodys daer steit eyne Greyxe kercke, daer wert sunte Iohannes hoevet gevonden, unde daer stiet noch een sprincborn. Unde niet ver van daer stiet eyn boemgert, unde hoert den

- + In werkelijkheid is de stad Kassiope verwoest door de Turken, zoals ook Van Ghistele meedeelt (*Tvoyage*, 61).
- + De kapel van O.L.V. van Kassiope.
- + Versta: de Heren van Venetië. Een vergelijkbare constructie leest men ook in de Zutphense stadsrekening van 1441/42: '(...) dat hij hier comen wolde om der brieve wille die *de van Ruermonde* [= die van R.] hier gesant hadden (...)'. Vgl. Leloux, 'Kenmerken', 127.
- + De Peloponnesos ('Romenyen') werd in 1460 veroverd door Mohammed II; de vesting Modon (Methoni) op de westelijke landtong viel echter pas in handen van zijn opvolger Bajazid II (r. 1481-1526) in 1499. De zoete Griekse wijn *romenije* genoot vooral in de 15^e en 16^e eeuw grote bekendheid.
- + Misschien zijn hier niet zo zeer de Griekse vrouwen –van wie volgens Van Ghistele het veelvuldig overspel bekend was– als wel de zigeunerinnen bedoeld; ook Van Ghistele bericht over de grote menigte zigeuners rond Modon op de Peloponnesos (*Tvoyage*, 32, resp. 389).
- + De geurige, zoete wijn *malvezy*, genoemd naar de stad Malvasia of Monembasia op het schiereiland Morea, werd inderdaad niet alleen op de Pelopenosses maar ook op Kreta (Candia) verbouwd; de allerbeste *malvezy* zou volgens Van Ghistele afkomstig zijn van de stad Rethimos op de noordkust van dat eiland (*Tvoyage*, 385).
- + Bij Van Ghistele (366-67) staan nog meer Rhodonese relieken genoemd, maar de etenskom van Jesus en zijn leerlingen ontbreekt aldaar (*Tvoyage*, 366-67).

Heren van Rodys toe, unde het dat Paradys. Item van Rodys to Buffa⁺ in Sypers of tot Lymassum is CCC mylen. Item Lymassum is eyn sloet gemaket.⁺

Item van Baffa to Baruit is CCC mylen, daer komet men eerst an heydenisse, ende daer is die stede, daer sunte Iorgien den drake stack, und is twie dach vaert van Damascoe over lant. Und van Baruth to Iaff is iiC mylen, daer gaen alle die Pelgrims opt lant. Item Iaff is eyn vervallen Stat daer niemant en woont, noch geene huysen en staet, dan drie kercken, daer die Pelgrims inne liggen des nachtes, und die syne matras niet mede en nympt die moet op die erde liggen alle die tyt dat hi op dat hillige lant is omtrynt XV dage.⁺ Item so wie toe allen dessen Steden an faert, so ist van Ffenedien hen to Iaff XXIV^C und XL mylen. Meer die nergent an en vaert dan tot Moddon und to Kandy und van daer tot Iaff, so ist omtrint XXII^C mylen en dertegh.

Van Jaffa naar Jeruzalem

Item dit is dat aflaet under die genoemde Steden, die de Pelgrims plegen te versoecken int hillige lant, so heb ghy aflaet van allen sunden.⁺ Item tho Iaff is die Stede, daer unse lieve Heer sunte Peter unde Sinte Andries to sprack, doe si vischeden, unde sechde: volget my na. Daer is VII jaer aflaets, VII karenen, ende XL daghen.⁺ Item tot Iaff middes in die kercke hevet geweest die Stede, daer sunte Peter eyn wyff verwecke

- + Lees: *Baffa* (Paphos).
- + De reizigers zullen waarschijnlijk de vuurtoren van Limasol op het oog gehad hebben. Deze oude stad, die indertijd door Richard Leeuwenhard verwoest zou zijn geweest, was ca. 1480 gereduceerd tot een dorpje van 30 à 40 huizen. Van een kasteel wordt in de reisliteratuur niet gesproken.
- + Het waren natuurlijk geen kerken maar wel drie door alle reizigers als bijzonder smerig omschreven kerken of krochten, genaamd *Cellaria S. Petri*.
- + Zo geformuleerd is dit een verwarde en zinloze mededeling. Maar wellicht is bedoeld –het gaat immers over Jaffa– dat de pelgrims, die in Jaffa plegen te arriveren, een volledige aflaet hebben als zij voet aan wal zetten. In deze zin is het woord *steden* dus te lezen als *stede*.
- + Deze geschiedenis (verhaald bij Mattheus 4: 18-20 en bij Marcus 1: 16-18) speelde zich niet af aan de zee kust bij Jaffa maar aan het Meer van Galilea.

de vander doot, unde heyte Tabyta, daer is VII jaer aflaets, VII karenen, ende XL daghe. + Item van Iaff tot Ramus is XII mylen. Niet ver buten Ramus stiet eyn Grexge kercke, daer waert sunte Iorgien onthovet, daer is VII jaer aflaets, VII karenen, ende XL daghe. Item van Rama hent to *Noeva porta* is IX mylen. + Item van *Noëva porta* hent tho Ierusalem is XVIII mylen. Dat is eyn hart scherp wech van steynen ende van berghen. Item by Iherusalem op 3 mylen an desse syden stiet Emaus daer unse lieve Heere ginck mit twee [j]ongeren op den Paesdach, daer is aflaet VII jaer, VII karenen ende XL daghen.

Und als men komet by Iherusalem, niet veer, daer staet eyn vierkant huys, daer gaen alle die Pelgrims in ende dan telt men si daer +, unde dan so gaen si binnen Iherusalem.

Jeruzalem: heilige plaatsen binnen de stadsmuur

Item als ghy eerst binnen Iherusalem gaen +, so heb ghy aflaet van allen sunden. Unde dan so giet men in dat hospitaal, daer liggen die Pelgrims des nachtes. + Des morgens twee uren vor daghe, so komen de broeders van den berch Syon, und gaen mit den Pelgrims to den hilghen steden, die te Iherusalem unde dair omtrent sint. Item in den iersten gietmen vor den tempel, daer dat hillige graff inne steyt. Daer is eyn schone viercante plass, unde midden in den plas licht een viercant plat stien mit vele crucen op geschreven. Daer is die stede daer unse lieve Heere viel mit den cruce, daer is

- + Hand. 9: 38-42. Overigens is de mededeling bij Van Ghistele over de gedachteniskerk waarschijnlijk veel dichter bij de waarheid: *'nu al vervallen (...) ende bijden heydenen ghedestruert'* (*Tvoyage*, 76).
- + Dit *Nova Porta* was een vaste pleisterplaats op het traject van Rama naar Jeruzalem: een bron of groep van bronnen waar de pelgrims ook enige schaduw tegen de brandende zon konden vinden.
- + In deze zogeheten *Citadel* bij de Jaffa-poort moest tevens voor elke pelgrim het toegangsgeld tot de stad, 7 ducaten, betaald worden.
- + Versta: *gaet*. Zie de inleiding en aant. 43 over deze opvallende werkwoordsvorm.
- + Dit Johannierhospitaal bevond zich tegenover de Grafkerk.

VII jaer aflaet, VII karenen, und XL dagh[e]. Item aen der rechter syde van den plase stiet eyn capelle van unser liever vrouwen, daer unse lieve vrouwe ende sinte Iohan stonden onder den cruce, daer is VII jaer aflaet, VII karenen unde XL daghe. + Item [niet] veer van daer stiet eyn capelle van sinte Michiel unde van allen engelen. + Item an die ander syde van den plase stiet eyn capelle van sunte Marien Magdalenen, daer is VII jaer aflaet, VII karenen, und XL daghe. Item an dat [capelle] stiet eyn strate, daer unse lieve Heere op quam mit synen cruce +, daer dan comet men to des ryken mans huys, daer Lazarus begerde die krumen van der taeffelen, daer is VII jaer aflaets, VII karenen, unde XL daghe. + Item niet veer van daer up eynen hoeke van der straten daer dwongen die Ioden Simon van Syrenen, dat hie *ihesum* syn cruce moste helpen dragen, daer is VII jaer aflaets, VII karenen, unde XL daghe. Item daer gietmen ter rechter syden om, daer is die stede, daer unse lieve Heere sprac tot den wyven: Ghy dochteren van Iherusalem, en wilt schryen op my maer op uwe kynderen, daer is VII jaer aflaets, VII karenen, unde XL daghe. Item daer gietmen ter rechter syden voort omme, daer is de

- + Joos van Ghistele noemt deze kapel, evenals de hierna genoemde kapel van Maria Magdalena *meest al vervallen ende te nieuten*. (*Tvoyage*, 94). Zie ook aant. 146.
- + De (Koptische) kapel van St. Michiel en Alle Engelen bevindt zich vrijwel naast de eerstgenoemde kapel van Onze Lieve Vrouw en St. Jan; de emendatie in deze zin is dus niet alleen vanwege het veelvuldig voorkomen van de zinssnede '*niet veer van daer*' alleszins aannemelijk.
- + Bedoeld is het einde van de *Via Dolorosa* bij de Grafkerk.
- + De parabel van Lazarus en de rijke vrek staat verhaald bij Lucas 16: 19-31. Ook in de andere reisverhalen, niet alleen zoals hier door Kreyneck en Vogel, wordt deze parabel op deze plaats aan de realiteit gekoppeld.

stede daer onse lieve Heere druckede den vrouken syn gebenedide angesicht in oren doeck, dat nu hes de Ffrancrike, daer is VII jaer aflaets, VII karenen, und XL daghe.

+ Item nicht veer van daer is die stede daer onse lieve Vrouwe beswymede, doe [si] onse lieve Heere oer liefste kynt sach ter doot gaen mit den cruce, daer is VII jaer aflaets, VII karenen, und XL daghe. Item niet veer van daer is die *probastica pyssina*, dat is dat water, dat die engel eyns des dages roerde, und wie daer na eerst int water quam, die waert gesont van allen zuycken, de hie hadde, want daer lach inne dat holt des hilligen cruces, daer is VII jaer aflaets, VII karenen, und XL daghe. + Item daer by sint twe witte stiene, und liggen in eenen boghe die over der straten gemesselt is, daer wert onse live Heere op geset, doe hy gegyselt was, und Pilatus totten Ioden segede, *Ecce homo*, Siet den mensche, daer is VII jaer aflaets, VII karenen, und XL daghe. Item niet veer van daer is die schole van onser liever vrouwen, daer is VII jaer aflaets, VII karenen, und XL daghen. + Item niet veer van daer stiet *Pilati* huys an die luchter syde, daer unse lieve Heere inne gegyselt wert, unde mit der doernen gecroent, daer is aflaet van allen sunden. Item niet

- + In deze zin is de afschrijver enige keren de draad kwijtgeraakt. Abusievelijk heeft hij geschreven: *'onse lieve vrouwe druckede den vrouken'* maar hij heeft deze fout niet opgemerkt. In *angesicht* heeft hij *ge* later erboven geschreven en aldus ingevoegd. Onopgemerkt weer bleef *hes de* (te lezen als: [*h*]es te). Aanvankelijk had hij geschreven *Fferonice* (Veronica[e]), maar er vervolgens doorheen geschreven: *Ffrancrike*. Deze verbetering lijkt dwaas omdat de zogenaamde doek van Veronica al sinds 705 tot de kerkschat van de Sint Pieter te Rome behoorde, maar er waren nog veel andere kerken die het bezit ervan voor zich opeisten. Een daarvan was de Sainte Chapelle in Parijs; die zweetdoek zou door Boudewijn II in 1247 aan Lodewijk IX geschonken zijn. Zie: Walter Kasper e.a., *Lexikon für Theologie und Kirche* (Freiburg-Basel-Rom-Wien 1996) dl. V, kol.727-729, s.v. Veronica.
- + De *Probatica Piscina* of Bethesda-vijver. De vrome opvatting dat het kruishout daarin gelegen zou hebben, leest men bij Petrus Comestor, *Historia Scholastica, Liber III Regum* (in *Patrologia Latina*, 198, kol. 1370). Diens autoriteit werd gaarne aanvaard.
- + Deze 'school van Maria' wordt nog niet vermeld door Jan van Mandeville (1336); ze verschijnt voor het eerst bij Johannes Poloner (1421-22). Naderhand duikt ze in menig reisverhaal op. Zie: N.A. Cramer (ed.), *De reis van Jan van Mandeville, naar de Middelnederlandsche handschriften en incunabelen* (Leiden 1908), kol. 61-79, respectievelijk: T. Tobler (ed.), *Descriptiones terrae sanctae ex saeculo VIII, IX, XII et XV* (Lipsiae 1874) 230.

veer van daer ter rechter hant stiet die tempel Gods, daer onse vrouwe inne geoffert, ende Ioseph getrouwet wert, daer is afaet van allen sunden. + Item niet veer van daer stiet Salmons tempel, daer unse lieve Here yn predekede op den Palmdach, daer is afaet van allen sunden. Item binnen an die luchter syde van der straten stiet eyn schone kercke, dat plach Ioachim und Anna oer huys te wesen, daer wert onse lieve vrou gebaren, daer is afaet van allen sunden. Item niet veer van daer stiet *Simonis* huys, daer was et daer onse lieve Heere Marien Magdalenen oer sonden vergaf, daer is VII jaer afaet, VII karenen, und XL daghe.

Jeruzalem: heilige plaatsen buiten de stadsmuur

Item niet veer van daer komt men uit der poorten, daer sunte Steffen uitgeleit wart, doe men em stenygen solde, und daer hi gesteniget wert, daer worden sunte Pauwel gecoeren de clederen te verwaren [van] die em steynigden. + Item dan gietmen ter rechter hant omme tot den dale van Iosaphat, daer is VII jaer afaet, VII karenen, ende XL daghe. Item daer siet men die gulden poerte, daer onse lieve vrouwe in ons waert +, unde daer onse lieve Heere door reeten + Palmdage opden esel, ende die is nu toegelech. Unde men secht dat onse lieve Heere daer boven ten oordeel sitten sal, ende is recht tegen Salmons tempel, daer is afaet

- + Bedoeld is de Omar-‘moskee’, door de kruisvaarders *Templum Domini* geheten. Naar de overlevering wil, was zij gebouwd op de plaats waar ooit de *Templum Salomonis* stond. Anders echter dan dit reisverhaal meedeelt, werd Maria niet hier, maar in de *Porticus Salomonis* (d.i. de huidige Aksa-moskee) opgedragen (‘geoffert’). Deze tempel verschijnt in de volgende zin, evenwel onder de naam *Salmons tempel*.
- + De emendatie is conform Hand. 7: 58.
- + Een toespeling op het geloof dat Maria, gezeten naast Christus op de *Porta aurea*, voor ons ten beste zal spreken bij het laatste oordeel over de gestorvenen die zich dan verzameld hebben in het *Dal van Josaphat*. Het woordje *in* is wellicht een verschrijving voor *en* of *een*: eens.
- + Wel te beschouwen als een gewone aaneenschrijving van *reet en* (reed op). Zie de zinsnede op f. 14r: *up en Palmdach*.

van allen sunden. Item voort nederwaert midden in den dalle van Iosaphat daer is een schoone kercke van onser liever vrouwen, daer up steit onser liever vrouwen graff, daer gietmen neder in die kercke XVIII grade diep, daer is aflaet van allen sunden. Item niet veer van daer stiet eyne stene kuyle ⁺, daer Christus synen vader anbat, en van anxte synes dodes sweytete water ende bloet, daer is aflaet van allen sunden. Item so gietmen dan anden berch van Oliveten, daer Iudas onsen lieven Heere verriet, en daer hie oock gevangen wiert, daer is aflaet VII jaer, VII karenen, XL daghe.

Item niet veer van daer sloech sunte Peter Malcus een oer aff, daer is aflaet VII jaer, VII karenen, un XL daghe. Item niet veer ten berghe op is die stede daer onses lieven Heeren jongeren sliepen, die wile dat onse lieve Heere bedede, daer is aflaet [VII jaer,] VII karenen, unde XL daghe. ⁺ Item vort ten berghe wert op is die stede, dar die moder unses lieven Heeren oer gordel liet vallen to eynen teyken sunte Thomas, dat sy to hemel voer mit lyve unde mit siele, daer is aflaet VII jaer, VII karenen, unde XL daghe. ⁺ Item so vort opwert in den gemeynen weghe, daer is die stede, daer

- + Bedoeld zijn de funderingsresten uit de kruisvaarderstijd waarop thans de Lijdensbasiliek is gebouwd.
- + Cf. Van Ghistele: *'Te deser plecken (...) zo verdient men zeven jaer pardoens ende zeven carrijnen.'* (*Tvoyage*, 89-90).
- + Deze voorstelling van zaken vindt men ook terug in: Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, cap. 119. Hierna in dit relaas blijkt dit hoofdstuk (*De assumptione b. Mariae virginis*) op nog enige plaatsen meer de daar verstrekte mededelingen weer te geven. Zie: William Granger Ryan (transl.), Jacobus de Voragine, *The golden legend: readings on the Saints* (Princeton 1993).

Christus ansach die Stat van Ierusalem, unde weende op oer, daer is aflaet VII jaer, VII karenen, und XL dage. Item so gietmen vort teender stede, daer de hilge engel unser liever vrouwen den palm brachte, unde kundichde hoer, dat si sterven solde, daer is VII [jaer] aflaets, VII karenen, unde XL daghe. + Item ter luchter hant ind Norden van den berch van Galilaen, daer is die stede, daer unse live Heere apenbaerde sinen jongeren, als hie em geloovet hadde, daer is VII jaer aflaet, VII karenen, und XL daghe. + Item wan men comet opt hogeste van den berghe van Galileen, daer hevet men alle dat aflaets, dat binnen Ierusalem is, daer de Pelgrim niet in en mogen gaen, dat is te verstaen: tot Pilatus huys, ende den tempel Gods, Salmons tempel, dat huys daer onse lieve vrouwen geboren wert, unde de gulden poorte, unde in ghen van desen en machmen gaen. Unde op den berch sietmen alle die Stat van Ierusalem aver bescheydelike. Item op den berch van Oliveten stiet eyne ronde capelle, daer gietmen .XX. trappen op, und is die stede daer unse lieve Heere ten hemel voer, daer zuytmen noch die rechte voetstappen +, daer is aflaet van allen sunden. Item niet veer van daer stiet Pilatus huys, daer wonen de

+ *Ibidem*, cap. 119.

+ Bedoeld is een heuvel tussen de Olijfberg en de oostelijke stadswal, genaamd Klein-Galilea. Deze (vijfde) verschijning van Christus na zijn dood staat verhaald bij Mattheus 28: 16-20 en Marcus 16: 15-18. Christus' belofte was: Ik zal u voorgaan naar Galilea.

+ Versta: de afdruk van de rechervoet. Deze '*prente van zynen rechteren voete*' (*Tvoyage*, 107) wordt de toeristen ook nu nog getoond.

Saracenen, daer en moghen geen Kersten menschen in gaen, daer is VII jaer aflaets, VII karenen, ende XL daghe. + Item niet veer van dar den berch nederwaert is eyn vervallen Capelle, daer makeden die Apostelen den Creden, daer is VII jaer aflat, VII karenen, ende XL daghe. Item niet veer van daer predikede onse lieve Heer die Salicheyt, daer is VII jaer aflat, VII karenen, unde XL daghe. + Item niet veer van daer makede onse lieve Heer dat *Pater noster*, unde dat is eyn schoon viercant huys, ende daer en mach gien Saraceen in wonen, si en sterven binnen eenre corter tyt, daer is VII jaer aflaets, VII karenen, unde XL daghe. Item een styack + van den berghe neder is de stede, daer onse lieve vrouwe plach te rusten, als sie moede gegaen was, doe si die hillige stede plach te versoeken na oers lives kyndes doot, daer is VII jaer aflaets, VII karenen, unde XL dage. Item niet veer van daer steit Abselons graf Davids soon. Item daer gietmer aver eyne brugge, daer stiet dat dal van Iosephat, unde dat dal van Syloe, so comet men beneden an den gront, daer is eyn water, daer plach onse lieve vrouwe oer kyndes doeken in te wasschen, daer si onsen lieven Heere mede solde heffen, dat is eyn diepe duyster kuyle, eermen aent water comet, daer is VII jaer aflat, VII karenen, unde

- + Vgl. echter de vroegere mededeling over Pilatus' huis op f. 5v.
- + Reeds Johannes Poloner situeerde deze zaligspreking bij Jeruzalem op de heuvel *Klein-Galilea* en niet op de *Berg der zaligheden* (Tabor) in de landstreek Galilea (*Descriptiones*, 236).
- + Lees: *styck*.

XL daghe. + Item niet veer van daer is dat water, daer de blinde man, die blint geboren was, siende wert. Dar dat water het *natatarie Syloe*, daer is VII jaer afaet, VII karenen, und XL daghe. + Item daerna giet men op den berch Alchildemach, die gekoft wert omme die XXX penninghe, daer Iudas onsen lieven Heere omme vercofte, daer is eyn kelder in mit IX ronde gaten, unde het Gods acker, daer plach men die doode kersten menschen in te werpen. + Die erde wert uitgenomen, unde waert to Romun gevoert, unde is Gods acker. + Daer is VII jaer afaet, VII karenen, unde XL dage. Item under den acker had Iudas valschen rouwe, doe hi unsen lieven Heere verraden hadde. + Item niet vaer van daer wert Iesaius de Prophete gesaget mit een holter sage tot den doot. + Daer is VII jaer afaets, VII karenen, unde XL daghe.

De berg Sion

Item dan gietmen op den berch van Syon, daer is eyn schoon clooster, dar gietmen op in de kercke mit VIII trappen, daer wonen mintebroeders. + Und in dat clooster vintmen eyn schoon tafel gedecket, daer etet unde drincket elck wie wil, want daer licht broot ende wyn op. Als men geeten unde gedroncken hevet, so doetmen daer de hoemysse. Unde als de misse gedaen is, so gaen de broeders mit den Pelgrims tot den hilligen steden, die daer sint. + Item in den eirsten voor

- + Dit is de *Bron van Onze Lieve Vrouw* (Gihon-bron) ten zuidoosten van de stadsmuur waar het *Dal van Josaphat* (de Kidron-vallei) en het *Dal van Siloam* samenkomen.
- + *Natatarie Syloe*: Wateren van Siloam.
- + Cf. Mattheus 27: 7. Door de negen gaten boven in de gemetselde voorwand kon men volgens Van Ghistele (*Tvoyage*, 105) duidelijk de menselijke skeletten zien liggen.
- + Een bijzondere mededeling. Volgens Mattheus 27:10 zou Akeldama hebben toebehoord aan een pottenbakker, en volgens de traditie zou deze beroepshalve de kleiaarde van de rotswand hebben verwijderd. Het transport van later uitgegraven kleiaarde naar Rome heb ik nergens bevestigd gezien.
- + Judas' berouw over zijn gruwelijk verraad werd onoprecht (*valsch*) genoemd omdat hij met de uiting daarvan, de zelfmoord, zijn zondenlast enkel vergrootte. Blijkens Hand. 1: 18-19 zou God zijn verwerping van Judas' berouw onmiskenbaar getoond hebben door hetgeen onmiddellijk na de ophanging met het lijk gebeurde.
- + Lees: *Item niet veer van daer wert Iesaius*.... Het verhaal over Jesaja's gruwelijke dood, dat door de meeste kerkvaders aanvaard werd, schijnt zijn oorsprong te vinden in een apocrief geschrift uit de tweede eeuw: *Ascensio Isaiae*. Het kende een grote verspreiding en de profet werd dan ook vaak afgebeeld met een (houten) zaag als attribuut. Cf. *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. V, kol. 791792, s.v. Jesaja.
- + Hiermee is niet gezegd dat de hiervoor vermelde bezoeken aan de heilige plaatsen alle op één dag en in déze volgorde hadden plaatsgehad. Zie de inleiding.
- + Namelijk in en rond de *cenakelzaal* die onderdeel was van het franciscaner klooster op Monte Sion.

den hogen altaer daer is die stede, daer unse lieve Heere syn nachtmael dede mit synen jongeren op den witten Donredach, unde benedide dat hillige Sacrament syns lichaems, unde syn dierbaer bloet. ⁺ Daer is aflaet van allen sonden. Item an der rechter hant in den choer daer stiet eyn altaer, dar wosch unse lieve Heere synen jongeren die voete. Daer is VII jaer aflaet, VII carenen, ende XL daghe. Item binnen dat choer is eyn viercant plasse mit eynen altaer, daer sende unse lieve Heere den hilligen geest op den Pinxteren daghe synen jongeren. Daer is aflaet van alle sonden. Item daerna gietmen in eyn kruysgan[c] in dat Zadoesten ⁺, daer stiet eyne Capelle, dat is de stede, daer unse lieve Heere hem apenbaerde in besloeten doeren synen jongeren, unde dar stack sinte Thomas syne vingeren in ons lieven Heeren wonde. Daer is VII jaer aflaet, VII karenen, ende XL daghe. Item daer gietmen buten dat cloester achter dat choer, daer is de stede, daer dat Paeschlam bereyt wert. Daer is aflaet VII jaer, VII karenen, ende XL daghe. Item niet veer van daer wert sunte Steffen eirst begraven ⁺, daer is VII jaer aflaet, VII karenen, ende XL daghe. Item niet veer van daer makede David de VII Salmen ⁺, daer is VII jaer aflaets, [VII karenen] ende

+ Het sacrament van het altaar.

+ Lees: *Zudoesten*.

+ Volgens *Legenda aurea*, cap. 112 zou het lichaam van St. Stefanus later zijn overgebracht naar Constantinopel en nog weer later naar Rome.

+ Dit onjuiste getal –aan David worden 150 psalmen toegeschreven– is misschien te wijten aan het feit dat het getal 7 zo'n prominente rol in dit relaas speelt.

XL daghe. Item niet veer van daer sint twe yseren doeren daer binnen synt .II. graven van David, unde syne gerechtigten [hoyren]. ⁺ Laet u daer leyden und nemet een stucke van den klompe ⁺, daer unse lieve Heere an gegeyselt wert. Und niet veer van daer is een holten tralye, daer henct voer een root kleyt, tot elck van desen is VII jaer aflaet, VII karenen unde XL daghe. Item buten vor de yseren doere niet veer licht een steyn, daer unse lieve Heere synen jongeren plach te prediken, daer is VII jaer aflaets, VII carenen unde XL daghe. Daer is vort niet veer van daer die stede, daer onse lieve vrouwe oer gebet plach te lesen. Daer is VII jaer aflaets, VII karenen, und XL daghe. Item niet veer van daer plach onse lieve vrouwe te wonen .XXXIV. jaer na unses lieven Heeren doet. Dat is de stede daer unse lieve vrouwe sterf. ⁺ Daer is aflaet van allen sunden, pyne unde schult quyt.

Item niet veer van daer is die stede, daer sunte Iohan misse plach te doen voer unser liever vrouwen, daer is VII jaer aflaet, VII carenen, unde XL daghe. Item niet veer van daer koren die Apostelen sunte Matheus voer enen Apostel in Iudas stede. Item niet veer van daer beschreyde sunte Peter syn sunde hie misdaen hadde mitten versaecken unses lieven Heeren *Iesu Christi*. Daer is VII jaer aflaet, VII karenen, unde XL

- + Deze toevoeging van het woord *hoyren* op grond van het feit dat zich schuin onder de cenakelzaal twee grafkamers bevonden met daarin de graven van David en van een aantal van zijn rechtmatige opvolgers als koningen van Juda, na de scheiding van de rijken Juda en Israel. Van Ghistele noemt o.a.: Salomon, Roboam, Abias en Asa (*Tvoyage*, 85).
- + Een merkwaardige wijziging van de termen *columna/columne/columpne* die in andere reisverhalen te vinden zijn. Ook de aansporing om een souvenir los te kappen en mee te nemen is opmerkelijk; zoiets werd de pelgrims streng verboden bij het begin van hun verblijf in Palestina. Zie: Röhrich, *Deutsche Pilgerreisen*, 26. Maar wellicht zorgden de franciscanen er op enigerlei wijze voor dat er altijd losse steentjes klaar lagen.
- + *Legenda aurea*, cap. 119.

dage. Item niet veer van daer sloegen die Ioden die handen an die bare, doe die Apostelen onse lieve vrouwe toe grave droegen, unde sie en konden oer handen niet weder af trecken, eer si Gode unde unse lieve vrouwe an riepen ende geloevich werden. + Item niet veer van daer stiet ene kercke, unde plach Annas huys te wesen, dair unse lieve Heere wert ingeleyt, doe hi gevangen was. Daer is VII jaer aflaet, VII karenen und XL dage. Item daer gietmen van Syon toe Iherusalem, in den weghe an der rechter hant stiet een huys, eyn Grecsche kercke, mit eynen viercanten plasse, dar plach te staen Kayphas huys, dar unse Heere in gebracht war van Annas huys, want dat was dat eirste huys, daer unse lieve Heere in g[eley]t wert. Daer is VII jaer aflaets, VII karenen, und XL dage. Item an die Zuytsyde van der kercke stiet eyn duyster Capelleken, und daer stiet een stiene klumpne +, daer waert unse lieve Heere up gebunden also langhe als sie em berieden, wat dode dat sie em an doen wolden, dat hey[t] noch die kercker of die venckenisse Gods. Daer is VII jaer aflaets, VII karenen, un XL daghe. Item so gietmen uit der kercker Gods op den plas. Under der muiren is eyn hol, dar yn licht eyn stien, daer die hane op stont, unde kre[y]de, als God gesproken hadde. + Item daerna gietmen

+ *Legenda aurea*, cap. 119.

+ Cf. aant. 133. Een gedeelte van deze kolom waaraan Christus vastgebonden was geweest, is naderhand overgebracht naar de *Carcer Christi* in de Grafkerk; zie aant. 145.

+ Deze zonderlinge herdenkingsplaats treft men maar zelden in de reisverhalen aan; veertig jaar later, in 1519, zal de pelgrim Jan Want uit 's-Hertogenbosch er eveneens gewag van maken. Zie: A.F. van Beurden (ed.), 'Dit is die viagie oft reijse, geschiet by brueder Jan Want van der Prekaren Oorden in 'tzertoghenbosch. Anno 1519' in *Limburg's Jaarboek III* (1896) 29.

toe Iherusalem wert, toe der luchter hant steyt een schone Grexse kercke, daer waert sunte Iacob onthovedet. Daer is VII jaer aflaet, VII karenen un XL daghe. Item niet veer van daer is die stede, daer die III Marien vor sonnen opganck unsen lieven Heere in den Grave sochten. ⁺ Daer is VII jaer aflaet, VII karenen, un XL daghe.

Jeruzalem: de kerk van het Heilig Graf

Item so gietmen in die Stadt van Iherusalem ten tempel Gods waert, daer under weggen ter rechter hant in eene strate, daer die huysen aver die strate getymmert syne ⁺, daer under stiet een cleyn doerken, daer giet men in eyn Grexsche kercke, dat plach te wesen Zacharias huys sunte Iohans Baptisten vader. Daer is eyn jaer aflaets, VII karenen, un XL daghe. Item daer gietmen dan in den tempel, daer dat hilige graf is, daer vergaderen sick alle de Pelgrims, daer comen die broeders, unde leyden sie tot den hilgen steden, die in den tempel sint.

Item in den eirsten gietmen an de rechten hant in dat Noerden wert ⁺, daer stiet eyn capelle van onser liever vrouwen, de gietmen op mit VII trappen, daer apenbaerde unse lieve Heere sick unser liever vrouwen op den hilgen Paeshdach na syner verrysenisse. Item in unser liever vrouwen capelle ind middel ligt een ront marmelsteen, daer dede sunte Helena die crucen op den doden lichame leggen om te besiene, welck dat cru

- + Bedoeld zijn Jesus' moeder Maria, Maria Magdalena en Maria van Bethanië.
- + Lees: *synt*. Zie de inleiding over deze woordvorm.
- + Bedoeld is dat de pelgrims zich verzameld hadden aan de rechterhand van de toegang tot het H. Graf. De hierna vermelde Mariakapel, de steen van St. Helena en de steen van Maria Magdalena bevinden zich alle in de noordelijke vleugel van de Grafkerk.

ce onses lieven Heeren waer, und dar onses lieven Heeren cruce op quam stont de doode man op, ende waert levendich. Daer is aflaet van allen sunden. Item vor die Capelle ligt eyn ront stien. Mydden heft hie een gat, daer apenbaerde Marien Magdalenen unse lieve Heere, als een gardener, daer he seyde: wil my niet raecken. Daer is VII jaer aflaet, VII karenen, und XL dage. Item dar vort stiet eyn duyster Capelle und het die kerker Gods. + Daer hedden die Ioden unsen lieven Heere ingesat, dewile sy dat cruce barden unde bereyden. Daer is VII jaer aflaet, VII karenen, und XL dage. Item daerby is sunte Marien Magdalenen kercke of capelle, daer is VII jaer aflaets, VII karenen, und XL daghe. Item als men van daer geyt ter luchter hant, daer licht eyn stien, daer sint twee holle ynne, daer die Ioden onsen lieven Heere die voeten door steken. + Daer is VII jaer aflaet, VII karenen und XL daghe. Item rec[ht] achter dat choer in eynre capellen, daer dobbelden die ioden omme den rock unses lieven Heeren *Iesu Christi*. + Daer is VII jaer aflaets etc. Item daerby is eyn stede, daer sante Helena dat hilige cruce vant, mit vele andere hilgedoeme, daer is diepe neder te gaen XXXIX grade. Daer is aflaet van allen sunden. Item als men wieder op giet XX grade, daer hevet sante Helena een scoen altaer. + Daer is VI[I]

- + Deze *Carcer Christi* bevindt zich ten noordoosten van het H. Graf.
- + Hiervoor op f. 5r is de kapel van Maria Magdalena al ter sprake gekomen en toen is ze gesitueerd bij de ingang van Grafkerk (zie ook aant. 65). Ook Poloner localiseert de kapel op die plaats en laat de voetboei onvermeld (*Descriptiones*, 229). Andere reisverhalen zwijgen trouwens over zo'n steen. Heel waarschijnlijk hebben de reizigers de doorboorde steen die de plaats aangeeft waarop Maria Magdalena stond toen Jezus aan haar verscheen en die zo-even ter sprake is gekomen, abusievelijk de functie van 'voetboei' toebedeeld. Deze plaatsing van de kapel van Maria Magdalena met de steen die als 'voetboei' diende, berust dan ook op een vergissing.
- + De plaats waar de dienaren van Pilatus dobbelden om Christus' kleed, ligt dus ook recht tegenover de ingang van het H. Graf.
- + De positie van deze twee ruimten is in omgekeerde volgorde vermeld. Beter had de schrijver kunnen zeggen dat men naast de kapel van de Verdeling der Klederen 19 treden afdaalde naar de kapel van St. Helena en dat men vervolgens langs 20 treden rechts achter in de hoek van deze St. Helenakapel afdaalde naar de kapel van de Kruisvinding.

jaer afaets etc. Item als men weder uitcomet ter lichter hant, daer stiet een stien, daer unse lieve Heere op gecroont wert. Daer is VII jaer afaet etc. Item so giet men omme recht an die Zuytsyde tot den berch van Calvarien. Die berch is steyl, ende daer gaet men op IX grade. + In dat Oesten stiet e[y]ne Capelle, daer unse lieve Heere Iesus Christus op gericht waert mit den cruce. Dar is noch dat gat, daer dat hillige cruce in stont, und daerby is noch die berch geschoert van boven tot beneden van den lyden unses lieven Heeren *Iesu Christi*. Daer is afaet van allen sunden, pyn ende schult quyt. Item op den berch staen III altaren. Und under den berch steyt eyn Capelle, daer wert Adams hoevet gevonden, daer zuytmen de schoere van den berghe ter erden toe. + Item recht voer die Capelle ligt eyn swart marmelstien, daer wert onse lieve Heere op gelecht, doe hi van den cruce genomen wert, ende gebalsemet + van Nicodemus ende Ioseph van Arymathyen. Daer is afaet van allen sonden. Item van daer gietmen in dat choer van der kercken, daer licht midden in eyn viercant plat stien, dar is mydden in eyn ront gat. Men secht dat unse lieve Heere sechde, dattet weer dat middelste van der werlt. + Item midden in den tempel stiet onses lieven Heeren graf, daer is avergetymmert een duyster capelle, die is binnen

- + Van Ghistele spreekt hier over 19 treden (*Tvoyage*, 97).
- + Volgens een oude legende, al te lezen bij Jan van Mandeville zou Adams hoofd ontdekt zijn in de scheur die in Golgotha ontstond bij Christus' dood (*Reis van Jan van Mandeville*, kol. 64).
- + Versta: gezalfd. Het is overigens merkwaardig dat dit reisverhaal geen melding maakt van de graven van Godfried en Boudewijn van Bouillon en van Melchisedech, die zich alle drie in de onmiddellijke nabijheid van de Steen der Zalving bevonden.
- + De opvatting dat Jeruzalem het middelpunt der wereld was, vindt haar oorsprong in de letterlijke interpretatie van Psalm 73: 12 (*Operatus est salutem in medio terrae*) en van Ezechiel 5: 5 (*Haec dicit Dominus Deus: Ista est Jerusalem, in medio gentium posui eam, et in circuitu eius terras*).

underschoren. Item in den eirste deel stiet eyn viercant steen, die voer der doeren des hilligen graves het gestaen. Daer is VII jaer aflaets etc. Item in dat ander deel steyt dat hillige graf, dat en is niet breder dan dat hillige graf lanck is. daer mach nauwelick yn staen III luyde tot den Preyster, die misse hoeren. + Daer is aflaet van allen sonden.

Bethlehem

Item daerna comet men to Bethlehem, dat is V mylen van Iherusalem, tho mydweghe verloren die hillige III Coninghe die sterne, die sy leydede, und daer is een born, daer bereyden + si em weer si wolden trecken toe Iherusalem of to Bethlehem. Daer is VII jaer aflaets etc. Item op de luchter hant stiet eyn cloester, daer Helyas die Prophete hem inne verbergede, doe hem die Coninck Jesabel sochte +. Daer is VII jaer aflaets etc. Item daer by an die luchter hant is dat graf Rachelis, die Iacobs des Patriarchen wy[ve] was. Item tot Herodes + huys is VII jaer aflaets etc. Item daerna comet men to Bethlehem, daer eyn schoen clooster [stiet], daer gietmen in eyn cruysganc in eyn kelre, die diepe is XVIII grade. + Recht als ghy neder siet stiet daer eyn altaer, daer sette sante Gregorius die bybel uyt den Grecschen in Latyn. + Daer is VII jaer aflaet etc. Item niet veer van daer is die stede, daer sante Gregorius eirst begraven wert. +

- + In de kapel van de Engel (3,90 x 3,40 m) bevindt zich in het midden de ronde grafsteen, gevat in een min of meer kubusvormige witmarmeren mantel en geplaatst op een bekervormige sokkel. Met een nauwe, lage doorgang is deze kapel verbonden met de eigenlijke grafkamer (2,07 x 1,93 m). Daarin, ongeveer op dijhoogte ligt de gladde marmeren grafsteen (2,02 x 0,93 m) en de sta- of loopruimte ernaast is dus slechts 1,00 x 2,02 m, inderdaad een krappe ruimte voor vier volwassen personen (*Zev Vilnay, A Guide to Israel, Jerusalem 1978*¹²) 147.
- + Versta: berieden.
- + In krasse tegenspraak met 1 Kon. 19: 2 e.v. waar men leest dat Elias, op de vlucht voor koning Achab en koningin Jesabel, zich verborgen hield in een grot op de berg Horeb in de woestijn van Sinai. Het hier genoemde Grieks-orthodoxe klooster werd beschouwd als het (geboorte)huis van Elias. Zie bv. Poloner, Van Ghistele en Von Breydenbach in resp. *Descriptiones*, 246-47, *Tvoyage*, 101 en in *Peregrinationes in Terram Sanctam* (Moguntia, 1486), f. 46v.
- + Lees: *Helyas*.
- + De geboortegrot onder de Geboortekerk had vier toegangen; één daarvan was in het aangrenzende klooster der franciscanen.
- + Bedoeld is natuurlijk St. Hieronymus.
- + Het lichaam van de H. Hieronymus (niet: Gregorius) is herbegraven in de *Santa Maria Maggiore* in Rome.

Daer is VII jaer aflaet etc. Item vort daer by is de stede daer onder de erde, daer die kynderen yn geworpen worden, de Coninck Herodes liet doden. Daer is VII jaer aflaet etc. Item daer na geytmen in der kercke[, di]e is al gepannet met witten marmelsteen ende toe elken syde van der kercke staen XIII pylre van mormelsteen. + Men secht, dat sunte Gregorius dat cloester liet maken. + Item boven an dat Zuytsyde recht tegen dat choer steyt eyn altaer, daer wert unse lieve Heere besneden. Daer is VII jaer aflaet etc. Item daer is oock aflaet van allen sunden. Item daer by is eyn holle daer de besnydinge unses lieven Heeren in gegoten wert unde dat bloet der onnosel kinderkens in gedaen wert, die Coninck Herodes liet dooden. + Daer is VII jaer aflaet etc. Item in dat Norden van der kercke steyt eyn altaer, daer bereyden de hillige drie Coninghe er offerhande, om te brengen den kinde Iesum, und Marien synre liever moeder. Daer is VII jaer aflaet etc. Item eyn stede van daer stiet eyn born. Men secht dat daer die sterne verwandelde, ende quam weder tot oer eerste materie, daer sie af gemaket was. Ende als ghy daer in eyn putte siet, so stoppet baven u hovet toe, ende man zuyt daer dan beneden eyn

- + In werkelijkheid waren het twee dubbele rijen pilaren, dus 2 x 13 aan elke zijde van de kerk. Lees in plaats van het (niet bestaande) woord *gepannet*: *gepaveert*. Zulks conform de lezing bij Van Ghistele (*Tvoyage*, 102).
- + St. Hieronymus heeft vanzelfsprekend niet dit klooster der franciscanen gesticht, maar wel heeft hij in Bethlehem drie nonnenkloosters en een mannenklooster laten bouwen.
- + De woorden *gegoten* en *gedaen* in deze zin zijn klaarblijkelijk verwisseld.

schoen sterne. Wettet dat daer eyne machtich Heere quam, ende wolde die pelgrims uit der kercke neenen⁺, ende daer niet veere van dan quam een anxtelicke serpent uit den putte, unde stiet een streppe in de muren, die men daer noch sien mach, unde genck voer den Heeren staen. Daer waer die Heere also seer vervarent⁺, dat die Heere van dan tooch mit al syn volck unde leet die kercke und die pelgryms ongeschynt.⁺ Item daerna gietmen neder VIII grade onder dat choer van der kercke, daer stiet eyne schoen altaer, dat is die stede, daer onse lieve Heere gebaren wert, daer is aflaet va[n] allen sunden.⁺ Item daer stiet eyne schoen altaer vor de[r] kribben, daer onse lieve Heere in gelecht wert vor de ossen ende esel, doe hie gebaren was, und daer die hillig[e] III Coninghe oer offerhande aen brachten. Daer is aflaet van allen sunden. Item daer by in der selver Capellen stiet die stiene kribbe, daer yn is eyne gat, daer stont een doerre boem, die hadde langhe dorre geweest, die waert bloyende schoon unde groen doe onse lieve Heer[e] geboren wert. Daer is VII jaer aflaet etc.

Terug naar Jeruzalem

So trecket me[n] weder toe Ierusalem, daer onder weggen an die luchter hant is die stede, daer die engel kundichde den herders, d[at] Iesus Christus gebaren was, doe die engelen songen: *Gloria in*

- + Misschien een verschrijving voor *weeren*, want ‘neenen’ (*negare*), dat trouwens alleen Kiliaen vermeldt, kan hier toch slechts zeer bezwaarlijk bedoeld zijn. Waarschijnlijker echter is het een verschrijving voor *neemen*. Als men nu deze hele zinsnede veranderde in *ende wolde die marmelsteenen uit der kercke neemen*, zou dat in overeenstemming zijn met de versies in andere reisverhalen én de ‘logica’ in dit wonderverhaal ten goede komen. Zie ook aant. 163.
- + Wellicht een contaminatie van *vervaren* (ongelukkig worden) en *vervaert* (bevreest).
- + Deze mirakelvertelling komt ook in andere reisverhalen voor, zoals bij Poloner, bij Van Ghistele en bij Von Breydenbach. Meestal is ze daar wat uitgebreider en biedt ze meer bijzonderheden. Zie resp. *Descriptiones*, 248-49, *Tvoyage*, 102 en *Peregrinationes*, f. 62v. Johannes van Hildesheim, *Historia Trium Regum* (Colonia Agrippina, 1477), cap. 37, is daarentegen veel beknopter, maar vermeldt wel het jaar waarin dit wonder geschied zou zijn: 1328.
- + De pelgrims zijn nu dus voor de tweede maal afgedaald in het grottenstelsel onder de kerk.

excelsis Deo. Daer is VII jaer aflaets etc. Item niet veer van daer gruetede onse lieve vrouwe sunte Elisabeth, sunte Iohannes moeder, unde daer made onse lieve vrouwe den Salm *magnificat*, unde daer ontspranck eyn fonteyne onder hoeren voeten, die daer noch stiet. + Daer is VII jaer aflaets etc. Item niet veer van daer wert sunte Iohan geboren. Daer is aflaet van allen sunden. Item niet veer van daer an dat ander eynde van den dorpe stiet eyn kercke +, daer wert sante Iohannes besn[e]den unde daer is noch dat hol, daer sunte Iohannes vriholden waert doe Coninck Herodes die onnosel kynderkens liet dooden. Daer is VII jaer aflaets etc. Item onder dat hoghe altaer is eyn stucke van den holte, daer onsen lieven Heere syn cruce aff gemaket wiert. Daer is VII jaer aflaets etc.

Naar de Jordaan en Jericho, weer terug naar Jeruzalem en dan naar Bethanië

Item daerna comet men toe Iherusalem, ende trecket toe den vloemen + Iordanen, ende is een swaer wech van niemant te voete te reysen, want sie blyven ducke onder weggen doet, ende men vint daer niet te eten of te drincken, eer men weder coemet toe Iherusalem, anders dan men mede nympt. Item van Ierusalem totter Iordanen is XXVIII mylen. Daer zuyt men dat doede meer ander rechter hant daer Sodoma ende Gomorra versoncken omme oer sunden wille, dat plegen twee schoene Steden te wesen. Und daer en mach

- + Dit alles speelde zich af in de geboorteplaats van Johannes de Doper, het huidige Ein-Karem, even ten westen van Jeruzalem in het Judea-gebergte (Har Yehuda). Aan de hier vermelde bron ontleent de plaats haar naam: Ein-Karem betekent: Bron van de wijngaard (Vilnay, *Guide*, 112).
- + Bedoeld is de kerk van St. Johannes de Doper, beheerd door de franciscanen.
- + Lat. *flumen*: rivier.

gien vogel noch visch inne leven. + Unde was daer die Iordane doet loopt, unde daer is de stede, daer [s]ente Iheronymus syne penittentie dede. + Daer is VII jaer aflaets etc. Item daerna comt men to berge Ihericho, dat plach eyn Stat te wesen in vortyden, daer plach unse lieve Heere vele wonders te dryven. + Daer voert giet men toe der Iordanen. Item niet veer van daer stiet eyn Grecsche kercke, dat plach sunte Iohannes Baptisten huys te wesen. + Daer is aflaet van allen sunden. Item so comet men op de iordane, daer unse lieve Heere gedoopt wert van sent[e] Io[h]an Baptisten. Daer is aflaet van allen sunden. Item so trecket men weder toe Iherusalem unde comet by Iericho op den berch, unde het Quadradien. + Daer vastede unse lieve Heere XL dage, unde XL nachte, unde daer waert hi becaert van den duvel. Daer is aflaet van allen sunden. Item dan trecket [men] van Iherusalem toe Betanyen +, daer stayt eyne vervallen capelle, daer unse lieve Heere Lazarum verweckede van der doot, daer is aflaet van allen sunden. Item niet ver van daer stiet sunte Marien Magdalenen huys, ende dat is al vervallen. Daer is VII jaer aflaet. Item niet veer van daer stiet eyn vervallen huys, daer plach Maria te wonen, ende plach onsen lieven Heere te herber

- + Vgl. Van Ghistele over de Dode Zee: '*ooc in dit voorseyde watere en zijn noch visschen noch voghelen noch gheenrande levende dieren*'. (*Tvoyage*, 135).
- + Bedoeld is een klooster, gelegen in overweldigende eenzaamheid, dat bij Van Ghistele genoemd wordt *Vasta solitudinis* en dat Poloner als volgt aanduidt: '*(...)monasterium sancti Hieronymi in vasta solitudine(...)*'. Zie respectievelijk: *Tvoyage*, 112 en *Descriptiones*, 276.
- + Het bijbelse Jericho lag oorspronkelijk op de Berg van Jericho (Vilnay, *Guide*, 175).
- + Dit Grieks-orthodoxe klooster van St. Johannes de Doper, gesticht op de plaats waar deze heilige zich ter boetedoening had teruggetrokken, was volgens Van Ghistele echter geheel verlaten en verwoest (*Tvoyage*, 111).
- + *Mons Quarantena* (Jebel Quruntul).
- + De toevoeging van *men* is syntactisch niet noodzakelijk, wél echter in overeenstemming met de gelijksoortige formuleringen in deze tekst.

gen, unde was *Lazari* ende Marien Magdalenen oer beyder suster. Daer is VII jaer aflaets etc. Item niet veer van dar is de stede, dar Marien unsen lieven Heere tegen quam, ende sechde: lieve Heer, hadde ghy hier by ons gebleven, myn broeder en ware niet gestorven. Daer is VII jaer aflaet etc. Item niet veer van daer is Betfage, daer sat unse lieve Heere up den esel up en Palmdach, unde rees toe Ierusalem. ⁺ Daer is VII jaer aflaets etc.

Latijnse, Armeense, Georgische en Jacobitische christenen in de kerk van het H. Graf

Item dit syn de karstenen, die Godsdienst doen in den tempel to Ierusalem, elck na onse ⁺ gelove unde wyse. Item de Mynrebroeders besyngen dat hillige graf, unde onser vrouwen capelle, unde sunte Helena capelle, und den berch van Syon, ende daer wonen sie, und is oer cloester. Unde to Bethlehem daer onse lieve Heere geboren wert, is oock oer cloester. Item die uit Armenyen die besyngen den berch van Calvarien, daer unse lieve Heere gecrucet wert, unde Cayphas unde Annas huys, unde die kerke daer sunte Iacob onthovedet wert. Item under den berch van Calvarien dat het Golgata, und is eyn Capelle, unde daer sietmen de schoere van den berge, de besyngen de Gorgany ⁺, daer is VII jaer aflaets etc. Item tegen dat hillige graf aver an die rechter hant, dat heyt dat choer, dat besyngen de Goryganen. Item tegen dat hillige graf oover

- + Vgl. de openingszin van de parabel van de barmhartige Samaritaan: *Homo quidam descendebat ab Jerusalem in Jericho* (Lucas 10:30) en versta dus *rees toe Ierusalem* in deze tekst als: ging op naar het hoger gelegen Jeruzalem.
- + Lees: *syne*
- + De Georgische christenen.

op die rechter hant in den ommevang stiet eyne capelle, die besingen de Iacopynen, unde sint uyt Indien. ⁺ Item als men neder giet in sunte Helenen capelle, so gietmen noch verder neder in eyn ander capelle, daer sante Helena dat hillige cruce vant, die besingen die Gorygany.

Terugkeer en afsluiting van de bedevaart

Item so comet men weder toe Ierusalem, unde trectet weder toe schippe, ende vaert to Rodys, unde van Rodes toe Ffenedien etc. Item in dat hillige lant synt een werff meer genaden, dan men we[et] of [c]an geseggen, want edlliche onmogelick is toe weten. Got geve ons te verdienen dat ewighe leven.

Nog enkele praktische raadgevingen

Item die bestoppinge hevet, die sal maken pillen van Spanglasepa ⁺, und maken sie veet mit alye, so wort sie sachte. Item als ghy to Ffenedien comet, so laet u helpen in sunte Iohannes gasthuys, unde daer biddet omme Gods willen eyne kamer, unde moeghe ghy daer niet blyven, so gaet by sunte Marcus kercke ant water ‘In die sterne’, daer hebben twee gesellen eyne gude kamer mit eynen gueden bedde des nachtes om eynen groete of min. Unde sie kopen eten in Gods namen wat si willen. Amen.

Et sic est finis. Deo laus et gloria trinis. ⁺

Codicologische aantekeningen

Algemeen:

Signatuur: Hs. Berlin, Deutsche Staatsbibliothek. Preussischer Kulturbesitz. Phillipps nr. 1982.

Papier; 4°; 19x12 cm; 28 blzz.; 23 à 25 regels per blz.; 6450 woorden c.q. woordcombinaties door pro- en enclisis.

Incipit: *In den jaer unses Heeren .MCCCC. ende .LXXIX. des Maendags na Palmen tooch ic Iacop Kreyneck un Deryck Vogel van Zutphen toe Ierusalem na den heyligen Grave Christi.*

Explicit: *Unde sie kopen eten in Gods namen wat si willen. Amen. Et sic est finis Deo laus et gloria trinis.*

De titel (*Reyze van Iacop Kreync un Deryck Vogel van Zutphen toe Ierusalem na den heylighen Grave Christi Anno MCCCCLXXIX*) staat genoteerd op een omslag en is van een andere hand. Op deze omslag is boven de titel genoteerd: XXXVI. Dit cijfer is met vijf horizontale strepen doorgehaald.

- + Bedoeld zijn de jacobinische of jacobitische christenen, hier ten onrechte vereenzelvigd met de Abessijnse christenen, destijds ook wel Indianen genoemd.
- + Bij Van Ghistele worden deze laxeerpillen genoemd: ‘pillen van alfangienen’, hetgeen misschien op een oorspronkelijk Arabische receptuur wijst (*Tvoyage*, 3).
- + En zo luidt het slot. Lof en glorie de drie-ene God.

Dit manuscript maakt deel uit van de zg. *Phillippsiana*, een verzameling van 599 hss., oorspronkelijk bijeengebracht door Gerard Meerman (1722-1771). Van deze 599 hss. zijn er 36 Nederlandstalig. + In 1824 is deze collectie door Sir Thomas Phillipps op een veiling aangekocht, en in 1888 uit diens boekerij verworven door de (Pruisische) *Königliche Bibliothek*. Thans is ze ondergebracht in de *Deutsche Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz*. + Dr. Renate Schipke, als *Leiterin des Referats Handschriften* verbonden aan deze bibliotheek, heeft welwillend haar toestemming verleend tot de publicatie van dit *Manuskript Phillipps Nr. 1982*.

In R. Röhricht, *Bibliotheca Geographica Palaestinae*, onder nr. 388 op blz. 127 staat als eerste reiziger genoemd: Jacob Kreyck i.p.v. Kreyneck. Die foutieve naam gaat waarschijnlijk terug op een gelijklopende onjuiste naamgeving, zestig jaar eerder gedrukt in G. Haenel, *Catalogi librorum manuscriptorum...* Vol. II, p. 873. Later, op blz. 718 in de herdruk van *Bibl. Geogr. Pal.* in 1963, heeft D.H.K. Amiran deze vergissing hersteld. Tevens blijkt uit de formulering aldaar ('niet in Brüssel sondern in Berlin') dat Amiran het onvindbare Brusselse manuscript als identiek beschouwde met het 17^e-eeuwse afschrift door Antonius Matthaeus.

In bijzonderheden:

1r: *to* voor *Avesnes* ontbreekt; komma na *Troys*; *to* voor *Orsan* ontbreekt; *vurengy* in het hs. verbeterd in *vuren wy*; geen nieuwe alinea bij *Item als ghy to Venedien komet...*

1v: *Und si deden* in het hs. verbeterd in *Und si dede*; geen leesteken na *Ioerghen*; geen leesteken na *unde licht int meer*; *Und eyn* in het hs. verbeterd in *In eyn*.

2r: geen leesteken na *datmen vint*; er staat *wysser ste*; geen leesteken na *wyns*; de laatste vier letters van *stocvis* nagenoeg onleesbaar; dittografie van *.I. ducate*.

2v: de eerste letter van *lant* onleesbaar en geen leesteken na het woord; voor *eyne vul mit etike* is het woordje *en* doorgestreept; geen leesteken na *camerhuыр*.

3r: er staat: *ende die Saat het*.

3v: de eerste d in *tot Moddon* onleesbaar.

4r: geen leesteken na *und van daer tot Iaff*; in de margo *dertegh* bijgeschreven; puntkomma na *sechde*; geen leesteken na *Daer is VII jaer aflaets*; geen nieuwe alinea bij *Item dit is dat aflaet...*

4v: geen leesteken na *daer is VII jaer aflaets*; de eerste letter van *jongeren* onleesbaar; geen leesteken na *daer is aflaet VII jaer*; er staat aaneengeschreven *dathospitael* en juist daarvóór is het woordje *in* later ingevoegd; geen nieuwe alinea bij *Und als men komet...*; geen nieuwe alinea bij *Item als gy eerst binnen Iherusalem gaen...*

5r: de laatste letter van *daghe* onleesbaar; *ihesum* in het hs. met de bekende verkorte notitie *ihm*; geen leesteken na *Iherusalem*.

5v: *onse lieve Heere beswymede* in het hs. verbeterd in *onse lieve Vrouwe beswymede*; geen leesteken na *die schole van onser liever vrouwen*.

+ Een beschrijving daarvan in: Ippel, *Die niederländische Meerman-Handschriften des Sir Thomas Phillipps*. Nummer 33 op pag. 14 aldaar is het hier besproken manuscript. Dat de hierboven vermelde doorhaling van het cijfer XXXVI met dit getal 33 verband houdt, is niet onwaarschijnlijk.

+ De gegevens in deze alinea zijn ontleend aan: *Handbuch der Handschriftenbestände in der Bundesrepublik Deutschland. Herausgegeben vom Deutschen Bibliotheksinstitut* (Berlin 1992) I, 70. Zie voorts: Eduard Ippel, *Die niederländische Meerman-handschriften. des Sir Thomas Phillipps in der Königlichen Bibliothek zu Berlin* (Berlin 1892).

- 6r**: geen leesteken na *Iosaphat*.
- 6v**: *dar unses lieven Heeren jongeren sliepen oer gordel liet vallen* in het hs. verbeterd in *dar die moder unses lieven Heeren oer gordel liet vallen*.
- 7r**: geen leesteken na *VII jaer aflaet*; er staat dittografisch *unde in ghen van desen ende in ghen van desen*; geen leesteken achter *Pilatus huys*.
- 8r**: er staat *Dar Dat water*; geen nieuwe alinea bij *Item dan gietmen op den berch van Syon*.
- 8v**: de laatste letter van *kruysganc* onleesbaar.
- 9r**: geen leesteken na *tralye*.
- 9v**: geen leesteken na *Iherusalem*; geen leesteken na *een huys*; geen leesteken na *Greecsche kercke*; alleen de eerste en de laatste letter van *g[eley]t* zijn leesbaar; geen leesteken na *klumpne*; de laatste letter van *hey[t]* onleesbaar; de vierde letter van *kre[y]de* onleesbaar.
- 10r**: geen leesteken na *doerken*; geen nieuwe alinea bij *Item so gietmen in die Stad van Iherusalem ten tempel Gods waert*; geen nieuwe alinea bij *Item in den iersten gietmen an de rechten hant*; in het hs. is wel een nieuwe alinea begonnen bij de daaropvolgende zin *Item in unser liever vrouwen capelle...*
- 10v**: laatste twee letters van *rec[ht]* onleesbaar; laatste cijferteken in *VI[II]* onleesbaar.
- 11r**: tweede letter van *e[y]ne* onleesbaar; geen leesteken na *sunden*.
- 11v**: laatste twee letters van *wy[ve]* onleesbaar; de afschrijver heeft *daer by schoen clooster* veranderd in *daer eyn schoen clooster*, maar verzuimd *stiet* of iets dergelijks toe te voegen; geen nieuwe alinea bij *Item daerna comet men to Bethlehem...*
- 12r**: leesteken en twee letters van *kercke[, di]e* onleesbaar.
- 12v**: geen leesteken na *sien mach*; van de volgende woorden, in het hs. geschreven aan het eind van de regel, is telkens de laatste letter onleesbaar: *va[n]*, *de[r]*, *hillig[e]*, *Heer[e]*, *me[n]*; van *d[at]* de laatste twee; geen nieuwe alinea bij *So trecket me[n] weder toe Ierusalem...*
- 13r**: de vijfde letter van *besn[e]den* onleesbaar; geen leesteken na *eer men weder coemet toe Iherusalem*; geen nieuwe alinea bij *Item daerna comet men toe Iherusalem...*
- 13v**: de eerste letter van *[s]ente Iheronymus* onleesbaar; de laatste letter van *sent[e]* en de derde letter van *Io[h]an* onleesbaar.
- 14r**: geen leesteken na *lieve Heer*; geen leesteken na *gebleven*; geen leesteken na *geboren wert*; *eyn clooster* in het hs. veranderd in *oer clooster*; geen nieuwe alinea bij *Item dit syn de karstenen...*
- 14v**: de laatste twee letters van *we[et]* en de eerste letter van *[c]an* onleesbaar; er staat vermoedelijk *eld liche* met metathesis van *l* en *d*, maar het eerste woord is moeilijk leesbaar; voor en achter 'In die sterne' zijn de apostrofs toegevoegd; er staat *hebn twie gesellen*; geen leesteken na *Et sic est finis*; geen nieuwe alinea bij *Item so comet men weder toe Ierusalem*; geen nieuwe alinea bij *Item die bestoppinge hevet...*

Geraadpleegde literatuur

Berg, B. van den, *Oude tegenstellingen op Nederlands taalgebied. Een dialectgeografisch onderzoek met zes kaarten* (Dissertatie Leiden 1938).

- Bernhard von Breydenbach, *Peregrinationes in Terram Sanctam* (Moguntia, 1486).
- Beurden, A.F. van (ed.), 'Dit is die viagie oft reijse, geschiet by brueder Jan Want van der Prekaren Oorden in 'tzerdoghenbosch. Anno 1519' in *Limburg's Jaarboek* III (1896) 157-226.
- Broekhuysen, J., *Studies over het dialect van Zelhem in de Graafschap Zutphen* (Dissertatie Utrecht 1950).
- Burmannus, C., *Traiectum eruditum, virorum doctrina inlustrium (...) vitas, fata et scripta exhibens. (Traiecti ad Rhenum 1738).*
- Carasso-Kok, M., *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen.* ('s-Gravenhage 1981).
- Cramer, N.A. (ed.), *De reis van Jan van Mandeville, naar de Middelnederlandsche handschriften en incunabelen* (Leiden 1908).
- Daan, J., 'Oost-Gelderland en het westen' in *Taal en tongval*, 34 (1981) 54-59.
- Emonds, E.M., *De legende van Sinte Kunera* (Dissertatie Leiden 1922).
- Gaspar, R.J.G.A.A. (ed.), *Ambrosius Zeebout, Tvoyage van Mher Joos van Ghistele* (Hilversum 1998).
- Gaspar, Renaat J.G.A.A., 'Plelling, gaetswyn, spoling en circa twintig andere lexicale aanwinsten in Gelders-Overijsselse stadsrekeningen uit het eerste kwart van de vijftiende eeuw' in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 127 (2011) 122-138.
- Gaspar, Renaat J.G.A.A., 'De pilaarvoorstellingen in de Librije opnieuw geïnterpreteerd (II). De burlesken' in *Zutphen. Tijdschrift over de historie van Zutphen en omgeving* 32 (2013-4) 92 e.v.
- Gimberg, J., 'Zutphensche opschriften uit vorige eeuwen' in *Bijdragen en mededeelingen Gelre* 2 (1899) 269-303.
- Gonnet, C.J. (ed.), 'Bedevaart naar Jerusalem volbracht en beschreven in het jaar 1525 door meester Arent Willemsz, barbier tot Delft in Hollant' in *Bijdragen voor de Geschiedenis van het bisdom van Haarlem* XI (1883) 1-185.
- Goossens, J., J. Taeldeman en G. Verleyen, *Fonologische atlas van de Nederlandse dialecten* I (Gent 1998), kaart 26: *Oud*.
- Granger Ryan, W. (transl.), *Jacobus de Voragine, The golden legend: readings on the Saints* (Princeton 1993).
- Haenel, G., *Catalogi librorum manuscriptorum qui in bibliothecis Galliae, Helvetiae, Belgii, Britanniae, Hispaniae, Lusitaniae asservantur* (Lipsiae 1830).
- Handbuch der Handschriftenbestände in der Bundesrepublik Deutschland. Herausgegeben vom Deutschen Bibliotheksinstitut (Berlin 1992).
- Heeroma, K. en J. Naarding (eds.), *Oostnederlands* ('s-Hertogenbosch 1964).
- Herwaarden, J. van, 'Geloof en geloofsuitingen in de late middeleeuwen in de Nederlanden: Jerusalembedevoarten, lijdensdevotie en kruiswegverering' in *Bijdragen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983) 400-429.
- Hol, A.R., 'De -n na de toonloze vocaal in werkwoordsvormen' in *Bundel opstellen van oud-leerlingen, aangeboden aan Prof. Dr. C.G.N. de Vooy* (Groningen-Batavia 1940) 169-180.
- Hol, A.,R., 'Het meervoud van het praesens in onze oostelijke dialecten' in *Taal en tongval* 7 (1955) 89-96 en 160-175.
- Ippel, Eduard, *Die niederländische Meerman-Handschriften des Sir Thom. Phillipps* (Berlin 1892).

- Johannes van Hildesheim, *Historia Trium Regum* (Colonia Agrippina 1477).
 Kloeke, G.G., *Verzamelde opstellen* (Assen 1952).
 Leloux, H.J., ‘Kenmerken van het middeleeuws Noordoostnederlands’ in *Driemaandelijke Bladen*, 26 (1974) 121-147.
 Leloux, H.J., ‘Middeleeuws Oostgelders. Een oriënterende verkenning’ in *Taal en tongval*, 34 (1981) 8-23.
Lexikon für Theologie und Kirche (Freiburg-Basel-Rom-Wien 1996) V.
 Loey, A. van, *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13^e en 14^e eeuw* (Tongeren 1937).
 Loey, A. van, *Middelnederlandse Spraakkunst I. Vormleer* (Groningen/Antwerpen 1964⁴).
 Loey, A. van, *Middelnederlandse Spraakkunst II. Klankleer* (Groningen/Antwerpen 1976⁷).
 Mak, J.J., ‘Het vocalisme in beklemde syllaben van enige Oost-Mnl.^{sc} geschriften uit de kring der Moderne Devotie’ in: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 55 (1936) 67-94.
 Naarding, J., ‘Over het Sallands in de 16de eeuw’ in *Driemaandelijke Bladen XIV* (1962) 84-89.
Nieuw Biografisch Woordenboek VII.
 Petrus Comestor, *Historia Scholastica, Liber III Regum* in: *Patrologia Latina*, 198.
 Röhricht, R., *Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Lande* (Gotha 1889).
 Röhricht, R. en D.H.K. Amiran, *Bibliotheca Geographica Palaestinae. Chronologisches Verzeichnis der von 333 bis 1878 verfassten Literatur über das heilige Land mit dem Versuch einer Kartografie von Reinhold Röhricht* (Jerusalem 1963; herziene herdruk van de ed. Berlin 1890).
 Schiller, K. en A. Lübben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* (Wiesbaden-Münster 1969; fotomech. herdruk van de uitgave Bremen 1875-81).
 Siegenbeek, M., *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool* (Leiden 1829).
 Tille, Edda, *Zur Sprache der Urkunden des Herzogtums Geldern* (Bonn und Leipzig 1925).
 Tobler, T. (ed.), *Descriptiones terrae sanctae ex saeculo VIII, IX, XII et XV* (Lipsiae 1874).
 Verwijs, E. en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek* (’s-Gravenhage 1885-1929).
 Vilnay, Z., *A Guide to Israel* (Jerusalem 1978).
 Wartena, R. (ed.), *De stadsrekeningen van Zutphen 1364-1445/46*, Vol. I-III (Zutphen 1977).
 Wasser, B., *Nederlandse pelgrims naar het heilige land* (Zutphen 1983).
 Wasser, B.A.J., ‘Die Peregrinatie van Iherusalem: pelgrimsverslagen van Nederlandse Jerusalemgangers in de 15^e, 16^e en 17^e eeuw: ontstaan en ontwikkeling’ in *De Gulden Passer. Bulletin van de “Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen”*, 69 (1991) 5-72.
Woordenboek der Nederlandsche Taal (’s-Gravenhage-Leiden 1882-1998).

Beknopt glossarium

alrelicksten: allerschappelijkste
aly: olie
Argus: Ragusa / Dubrovnik
barriël / berriël: fles
bescheydelike: duidelijk
besyngen: bedienen
Buffa: Paphos
confect: gekonfijte vruchten
de: die
derdewaerf: voor de derde maal
doe: toen
dryven: bedrijven, doen
ducke: dikwijls
Duraes: Durazzo / Dürres
dwalen: doeken, servetten
eirst: eerst
in den – : vooreerst, ten eerste
emmer: altijd, in elk geval
etike: azijn
eyn ygelick: een ieder
eyns des dages: eenmaal daags
Ffenedien: Venetië
gelatze: grote driemaster
geleyde: galei
geloven: beloven
gemeyn: gewoon
gerstens born: gerstewater
grade/graet: traprede
groete: bep. munteenheid
heer: haar
heffen: ten doop houden
hent: heen
hernpanne: hersenpan
averste – van den hoevet: schedeldak
heydenisse: de niet-christelijke gebieden
hol: crypte
hoyre: erfgenaam
kaarnen: vaatwerk
Kandy: Kreta
karene: een 40-daagse periode van boetedoening
karniel: bep. inhoudsmaat
Kasup: Kassiope
koop: contract
Korsula: Curzola / Korčula
kost: voedsel
eynen man to synre – : aan voedsel per man
Lesyna: Lesina / Hvar
Lymassum: Limasol
martier: hamer

mekelaers: bemiddelaars
Mo(d)don: Methoni
moerael: moerasaal, veenaal
of, off: indien
Parens: Parenzo
patroon: scheepseigenaar
desen – van den sceppe: een of andere –
Poleyge: Apulië
provande: proviand
Ramus: Rama
Romeneyen: Griekenland
rys: rijst
scarre: portie
sloet: kasteel
Soffoyen: Savoy
sonderlinge / sunderlinge: (in het) bijzonder, vooral
spreken: voorzeggen
sprincborn: bron
Syon: Sionsberg
telluyren: borden
toeleggen: afsluiten, dichtmetselen
tribute: belasting-, entree-, tolgeld
tymmeren: bouwen
underschoren: ondersteut met steunberen
van dan: daarvandaan
venckenisse: gevangenis
verwaren: bewaken
vormelyck: gereserveerd
waren: ten beste spreken
werff: keer, maal
een – meer: eens zoveel
wile: poos
die – dat: terwijl
wyn esyck: wijnazijn
Zack: Zara / Zadar
Zarydas: Zara / Zadar